Fâtımîler ile Endülüs Emevîlerinin Mücadelesinde Benî Hamdûn Ailesi

The Banū Hamdūn Family in the Struggle between Fāṭimids and Umayyads of al-Andalus

Fatmanur KALAN

ORCID: 0000-0002-9865-1754 | ROR ID: https://ror.org/00sbx0y13 | E-Posta: fatmanur.kalan@amasya.edu.tr

Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi, Amasya, Türkiye

Amasya University, Faculty of Divinity, Islamic History, Amasya, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Kalan, Fatmanur. "Fâtımîler ile Endülüs Emevîlerinin Mücadelesinde Benî Hamdûn Ailesi". Dini Araştırmalar 69 (Aralık 2025), 361-394. https://doi.org/10.15745/da.1766004

Kalan, Fatmanur."The Banū Hamdūn Family in the Struggle between Fāṭimids and Umayyads of al-Andalus". Religious Studies 69 (December 2025), 361-394. https://doi.org/10.15745/da.1766004

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi | Date of Submission: 15.08.2025
Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 30.11.2025
Yayım Tarihi | Date of Publication: 31.12.2025

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Date of Publication: Double anonymized - Two External

Benzerlik Taraması: Yapıldı – İntihal.net
Plagiarism Checks: Yes – İntihal.net

Etik Beyan: Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet Özdemir danışmanlığında Fatmanur Kalan tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2025 yılında tamamlanan "Mağrib ve Endülüs'te Fâtımî-Emevî Mücadelesi (4./10. Yüzyıl)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Ethical Statement: This study is based on the PhD thesis titled The Fāṭimid-Umayyad conflict in Maghrib and al-Andalus (4th/10th century) completed by Fatmanur Kalan at Ankara University, Institute of Social Sciences in 2025, under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Özdemir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zekâ destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir
Declaration of AI Use: The author declared that no AIassisted technologies were used in the creation of this article.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.
Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Etik Bildirim: diniarastimalar98@gmail.com
Complaints: diniarastimalar98@gmail.com

Yazar Katkıları:
Author Contributions:

Öz

Bu çalışma, 4./10. yüzyılda Şiî-İsmâilî Fâtımîler (297-567/909-1171) ile Sünnî Endülüs Emevîleri (138-422/756-1031) arasında gelişen siyasi, askerî ve mezhebî mücadelede Yemen asıllı Benî Hamdûn ailesinin rolüne odaklanmaktadır. Makro düzeyde Fâtımî-Emevî mücadelesinde ittifaklar ve diplomatik manevraların mahiyeti ve işlevselliği, mikro düzeyde ise Benî Hamdûn ailesinin mücadele etrafında şekillenen tarihsel süreci incelenmektedir.

Fâtımî–Emevî mücadelesi doğrudan savaşlardan çok ittifaklar, vekâlet savaşları, istihbarat ve diplomasi üzerinden yürütülmüş, sahadaki aktörler ise Mağrib'deki Berberî kabileler, liderler ve mahalli yönetimler olmuştur. Bunlar arasında Benî Hamdûn ailesi, konumu ve tarihî rolü itibariyle özel bir yer tutmuştur. Fâtımîlerin kuruluşuyla Orta Mağrib'de idari ve askerî görevler üstlenmiş, Fâtımî hakimiyetinin pekişmesinde ve Emevî nüfuzunun bertaraf edilmesinde kritik rol oynamıştır. Ancak Sanhâce Berberîlerinden Zîrî ailesinin Emevî müttefiki Zenâte kabilesine karşı yürüttüğü başarılı seferlerle itibarının artması ve eş değer pozisyona yükselmesi, Benî Hamdûn'un konumunu tehdit etmiş ve rekabet kaçınılmaz olmuştur. Bu durum, onları Zîrîleri bertaraf etme amacıyla Zenâtelilerle gizli iş birliğine ve planı açığa çıkınca da Emevîlere sığınmaya yöneltmiştir. Benî Hamdûn ailesi Fâtımîlere olduğu gibi Endülüs Emevîlerine de önemli askerî hizmetlerde bulunmuş, rakip hilafete karşı yürütülen seferlerde kritik görevler üstlenmiştir. Ne var ki Emevîlerle ilişkisi de kalıcı olmamış ve saray içi çekişmelere kurban gitmiştir. Ailenin bakiyesi Fâtımîlere dönmüş ancak zamanla gücünü yitirmiştir. Bu yönüyle çalışma mahalli yönetimlerle kurulan ittifakların çoğu zaman kalıcı sadakatlerden ziyade konjonktürel çıkarlar, güvenlik kaygıları, etnik aidiyetler ve bölgesel rekabetlerle şekillendiğini ortaya koymuştur.

Araştırmada konuya ilişkin bilgi içeren kaynaklar, edebî metinler, birincil ve ikincil literatür ile çağdaş çalışmalardan yararlanılmış, bu veriler karşılaştırmalı ve eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilerek olayların bağlamı mümkün olduğunca tarihsel gerçekliğe uygun şekilde inşa edilmiştir. Bu çerçevede çalışma, Benî Hamdûn ailesi örnekliğinde Fâtımî–Emevî

mücadelesinin yerel aktörler, kabile çekişmeleri ve pragmatik ittifaklar tarafından şekillenen, kırılgan ve sürekli değişen bir güç dengesi süreci olduğuna dair perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimler

İslam Tarihi, Fâtımîler, Endülüs Emevîleri, Benî Hamdûn, Mağrib, Mücadele, İttifak

,

Abstract

This study focuses on the role of Yemeni origin Banū Ḥamdūn family in the political, military, and sectarian struggle between Shīʿī-Ismāʿīlī Fāṭimids (297-567/909-1171) and Sunnī Umayyads of al-Andalus (138-422/756-1031) in the 4th/10th century. At the macro level, it examines the nature and functionality of alliances and diplomatic maneuvers in the Fāṭimid-Umayyad rivalry, while at the micro level, it investigates the historical process of the Banū Ḥamdūn family shaped by this conflict.

The Fāṭimid-Umayyad struggle was conducted less through direct confrontations than through alliances, proxy wars, intelligence activities, and diplomacy, with the principal actors on the ground being the Berber tribes, leaders, and local administrations in Maghrib. Among these, the Banū Ḥamdūn family held a distinctive position due to its standing and historical role. With the establishment of the Fāṭimids, they assumed administrative and military duties in central Maghreb, playing a critical role in consolidating Fāṭimid rule and curbing Umayyad influence. However, the growing prestige and rising status of the Zīrīd family of Sanhāja Berbers, resulting from their successful campaigns against the Zanāta tribe, allies of the Umayyads, threatened the position of the Banū Ḥamdūn, making rivalry inevitable. This led the family to seek a secret alliance with the Zanāta in order to eliminate the Zīrīds, and when their plan was exposed, to take refuge with the Umayyads. Banū Ḥamdūn rendered significant military services to Umayyads, as they had earlier to Fāṭimids, undertaking critical roles in campaigns against the rival caliphate. Yet their relations with the Umayyads also proved to be short-lived, as they eventually fell victim to internal court rivalries. The remaining members of the family returned to Fāṭimids, but gradually stripped of their former influence. In this respect, this study reveals that the alliances formed with local administrations were often shaped by circumstantial interests, security concerns, ethnic affiliations, and regional rivalries rather than lasting loyalties.

The study draws on sources containing information on the subject, literary texts, primary and secondary literature, and contemporary studies. These materials are analyzed from

a comparative and critical perspective, and the context of events is constructed as closely as possible to historical reality. Within this framework, the study offers, through the example of Banū Ḥamdūn, a perspective on the Fāṭimid–Umayyad struggle as a fragile and constantly changing process of power balance shaped by local actors, tribal conflicts, and pragmatic alliances.

Keywords

History of Islam, Fāṭimids, Umayyads of al-Andalus, Banū Hamdūn, Maghrib, Struggle, Alliance

Giriş

4./10. yüzyılın İslâm dünyası askerî, politik ve ideolojik rekabetin yoğunlaştığı, siyasi ve dinî parçalanmışlığın derinleştiği bir karakter taşır. Abbâsîlerin (132-656/750-1258) merkezî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde alternatif siyasal yapılar ortaya çıkmış, kimi yönetim kendi hakimiyet alanında istikrarı sağlamaya çalışmış, kimisi ise diğer yönetimlerin aleyhine faaliyetler yürütmüştür. Bunlar arasında öne çıkan Şiî-İsmâilî Fâtımîler (297-567/909-1171), İfrîkıye'de hakimiyet elde edip nüfuz alanlarını genişletme politikası takip etmiş, bu hedef doğrultusunda çeşitli siyasi ve askerî girişimlerde bulunmuştur. Şiî-İsmâiliyye mezhebini İslâm dünyasının tamamında hâkim kılmak isteyen Fâtımîler, tüm Müslüman yönetimleri kuşatacak büyük bir güç elde etmek suretiyle yegâne hilafet olmayı amaçlamışlardır. Fâtımî yayılmacılığına karşı bu yüzyılda en kararlı ve odaklı duruşu sergileyen yapı ise Endülüs'te hüküm süren Sünnî Emevîler (138-422/756-1031) olmuştur. İki karşıt yapı arasında siyasi, askerî, mezhebî, iktisadi ve sosyal boyutlarıyla dikkat çeken bir mücadele dizisi meydana gelmiştir. İşte bu mesele, çok yönlü etkiler yaratmasıyla söz konusu yüzyılın karakterini tayin edici bir mahiyet taşımıştır.

Coğrafi yakınlığın önemli bir faktör olduğu Fâtımî-Emevî mücadelesinde her iki taraf, Emevî-Hâşimî çekişmesine[1] dayandırılan tarihî husumetleri ve Şiî-Sünnî çatışmasının da etkisiyle dış politikalarını, birbirine karşı pozisyon alma, nüfuz alanlarını sınırlandırma ve gerek askerî gerek diplomatik gerekse mezhebî araçlarla üstünlük kurma üzerine inşa etmiştir. Fâtımîler Mağrib'de yayılmacı faaliyetlerini hızlandırmış, İsmâilî dâîlerini Endülüs'e göndererek Emevî meşruiyetini tartışmaya açmış ve Müvelled Ömer b. Hafsûn (öl. 305/918) gibi isyancılarla iş birliği yapmıştır.[2] Nüfuz elde edilmesi halinde ise askerî müdahale planlanmıştır. Buna karşılık yüzyılın başında Emevî tahtına oturan III. Abdurrahman (300-350/912-961),

[1] Detaylı bilgi için bk. İbrahim Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

[2] Ibn al-Haytham, *Kitāb Al-Munāzarāt: The Advent of the Fatimids: A Contemporary Shi'I Witness*, ed. Wilferd Madelung - Paul E. Walker (London-New York: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies, 2000), 2-3 (İng. 63-64); Müellifi Meçhûl, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, thk. Luis Molina (Madrid: CSIC, 1983), 156; Ebû Abdillah Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Târîhu İsbaniyyeti'l-İslâmiyye: Kitâbu A'mâlü'l-a'lâm*, thk. Évariste Lévi-Provençal (Beyrut: Dâru'l-Mekşûf, 1956), 32.

Fâtımî halifeleri ile aynı konuma gelip onlarla mücadele edebilmek için 316/929'da hilafeti ilan etmiştir.[3] Böylelikle Fâtımî yayılmacılığına karşı Sünnî dünyanın temsilcisi rolünü üstlenmiş, Endülüs'te ve Mağrib'de Fâtımî ideolojisine karşı bir direnç hattı inşa etmiştir. Bu süre zarfında ağırlıklı olarak Sünnî-Mâlikî yapı arz eden İfrîkıye'de Şiî-İsmâilîyye'ye muhalefet edenlerin üzerinde baskı kurulduğuna dair bazı bilgiler kaynaklara yansımış,[4] ayrıca Endülüs'te mezkûr mezheple ilgili bazı tezahürlerin varlığı da kayda geçmiştir.[5] Emevî idaresi Şiî-İsmâilî propagandayı etkisiz hale getirebilmek için Mağrib'de Sünnî-Mâlikîlerin mukavemetini maddi-manevi destekleme yoluna gitmiş ve Endülüs'te de Mâlikîliği devletin resmî mezhebi olarak tahkim etmiştir.[6] Aynı zamanda sınır bölgelerinde Fâtımî etkinliğini sınırlandırmak amacıyla askerî kapasiteyi güçlendirmiş, Endülüs'ün güney kıyılarını tahkim etmiş, donanmayı yenilemiş[7] ve Mağrib'in Sebte (Ceuta), Tanca (Tangier) ve Melîle (Melilla) gibi sahil şehirlerini ele geçirerek Cebel-i Târık Boğazı üzerinde tam kontrol sağlamıştır.[8] Emevîlerin bu askerî hamleleri, savunma işlevinin yanı sıra, bir taraftan bölgedeki varlıklarını tahkim etme ve Fâtımîlerin yayılmasını sahada sınırlandırma hedefini taşırken diğer taraftan ticari faaliyetlerin güvenliğini sağlama ve tedarik ağlarını güçlendirme amacını da içermiştir.[9]

Mücadelenin yürütülüş biçimi, beklenildiği ölçüde, sıcak savaş olarak şekillenmemiş, bu yöntem iki devlet için de öncelikli bir tercih olmamıştır. 344/955 yılında Fâtımî ordusunun Endülüs'ün donanma üssü Meriye'ye (Almería) baskını ve Emevîlerin karşı harekâtı[10] dışında

[3] Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Kurtubî İbn Hayyân, *el-Muḳtebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs (V)*, thk. Pedro Chalmeta vd. (Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1979), 241-242; Müellifi Meçhûl, *Una Crónica anónima de Abd Al-Rahman III Al-Nasir*, thk. Évariste Lévi-Provençal, Emilio García Gómez (Madrid: Maestre, 1950), 79; Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Hilafet Tecrübesi", *Geçmişten Günümüze Hilafet* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2019), 122-123.

[4] Örnek için bk. Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâkuşî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. É. Lévi-Provençal, G. S. Colan (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), I/159, 182.

[5] Mahmûd Alî Mekkî, *et-Teşeyyü' fi'l-Endelüs munzu'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2004), 13 vd.

[6] İbn Hayyân, *el-Muktebes V*, 25; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-siyerâ*, thk. Hüseyn Mûnis (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985), I/201; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 137.

[7] Endülüs'te donanmanın teşekkülü hakkında bk. Osman Curuk, "İlk Dönem Endülüs Denizciliği ve Endülüs Donanmasının Teşekkülü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (2025), 679-711

[8] Özdemir, *Endülüs*, 138.

[9] Askerî teşkilatın ekonomik yapı üzerindeki etkisi hakkında müstakil bir çalışma için bk. Yaşar Emrah Koşdaş, Nebi Gümüş, "The Relationship Between Military Organization and Economic Structure in the Umayyad State in al-Andalus", *Rize Theology Journal* 28 (2025), 1-15.

[10] Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dakkâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), VII/253-254; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000),

mücadele daha çok soğuk savaş taktikleriyle sürdürülmüş ve bu strateji çatışmanın esas görüntüsünü oluşturmuştur. Vekâlet savaşları, muhalif hareketlerin desteklenmesi, istihbarat faaliyetleri, diplomasi ve karşılıklı nüfuz arayışları, mücadelenin pratikteki zeminini teşkil etmiştir. Her iki taraf da kendi lehine bölgesel dengeleri şekillendirmek amacıyla özellikle Mağrib coğrafyasındaki Berberî kabileler, liderler ve Arap hanedanlarla yakın ilişkiler kurmaya yönelmiş, kendi çıkarları doğrultusunda dahili ve bölgesel çatışmalardan istifade yoluna gitmiştir. Ancak rekabetin en etkili yöntemlerinden olan ittifakların kalıcılık arz etmediği ve bu değişkenliğin mücadelenin seyrini ciddi anlamda yönlendirdiği dikkati çekmiştir. İşte bu ittifaklar arasında Arap bir hanedan olan Benî Hamdûn yönetimi hem konumu hem de tarihî arka planı itibariyle özel bir yer tutmuştur. Fâtımîlerin en sadık destekçilerinden olan bu aile, mezhebî bağlılığın yanı sıra idarî görevleri ve siyasi işlevleriyle öne çıkmıştır. Ancak zamanla gelişen iç politik rekabetler, kişisel ihtiraslar ve bölgesel dengelerin değişimi, Benî Hamdûn'un Fâtımîlerden koparak Emevîlerin safına geçmesiyle sonuçlanmış, bu geçiş bireysel bir tercihin ötesinde, dönemin güç mücadeleleri içinde şekillenen daha büyük siyasal yönelimlerin bir yansımasını oluşturmuştur.

Fâtımî-Emevî mücadelesine dair yapılan çalışmalar genellikle rekabeti siyasi-askerî ve mezhebî boyutlarıyla ele almakta ve baş aktörleri öne çıkarmaktadır. Her iki tarafın da diplomasiyi ve ittifak yöntemini kullandığı ifade edilmekle birlikte müttefiklerin değişken taraftarlıklarının mücadelenin seyrini ne ölçüde şekillendirdiği analiz edilmemektedir.[11] Bu bağlamda öne çıkan Benî Hamdûn ailesi hakkında ise sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.[12] Mevcut literatürdeki söz konusu boşluktan hareketle bu çalışmada Benî Hamdûn ailesinin Fâtımî-

IV/59.

[11] Bazı çalışmalar için bk. Évariste Lévi-Provençal, "La política africana de 'Abd al-Rahman III", çev. Emilio García Gómez, *Al-Andalus: revista de las Escuelas de estudios arabes de Madrid y Granada.* - XI/2 (1946), 351-378; Hassan Ibrahim Hassan, "Relations between the Fatimids in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain during the 4th Century A.H.(10th Century A.D).", *The Bullletin of the Faculty of Arts* X/2 (1948), 39-83; Abdulazîz Fîlâlî, *el-Alâkâtu's-siyâsiyye beyne'd-devletü'l-Emeviyye fi'l-Endelüs ve düvelü'l-Mağrib* (Kahire: Dâru'l-Fecr li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1999); Maribel Fierro, "La política religiosa de 'Abd al-Rahman III (r. 300/912-350/961)", *Al-Qantara: Revista de Estudios Árabes* XXV/1 (2004), 119-156; Fethî Zağrût, *el-Alâkâtu beynel-Emeviyyîn ve'l-Fâtımiyyîn fi'l-Endelüs ve'ş-şimâli'l-İfrîkî h. 300-350* (Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 2006).

[12] Marius Canard, "Une famille de partisans puis d'adversaires des Fatimides en Afrique du nord", *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'occident musulman (Hommage à Georges Marçais)*, I-II Cilt (Alger: Imprimerie Officielle, 1957), 33-49; Muhammed el-Ya'lâvî, "Bilâdu Benî Hamdûn bi'l-Mesîle min hilâli şi'r İbn Hâni el-Endelüsî", *Mecelletü Esâle* 24 (1975), 48-61; Muhammed Sa'dânî, *Usretü Benî Hamdûn el-Endelüsiyye ve*

Emevî mücadelesinde oynadığı rol makro ve mikro düzeyde detaylı şekilde incelenmektedir. Bu bağlamda, Benî Hamdûn'un ittifak tercihleri ve bölgedeki güç dengelerine etkisi üzerinde durarak onların hem mahalli hem de daha geniş coğrafyadaki siyasal dönüşümlere nasıl aracılık ettikleri ortaya konmaktadır. Ayrıca, bu hanedanın ideolojik bağlılık ile pragmatik siyasi kararlar arasındaki gerilimi nasıl yönettiği, bölgedeki farklı aktörlerle ilişkileri ve sonuçta ortaya çıkan tarihî süreçteki yansımaları da kapsamlı şekilde ele alınmaktadır. Böylece, Benî Hamdûn'un siyasi tercihlerinin sadece kendi tarihî koşulları ile değil, aynı zamanda 4./10. yüzyıl Mağrib ve Endülüs'ündeki hilafet mücadelesinin genel dinamikleriyle de sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılacaktır.

1. Benî Hamdûn'un Kökeni

Mağribli tarihçi ve coğrafyacı Muhammed b. Yusuf el-Verrâk'tan (öl. 363/973) aktaran İbn Hayyân el-Kurtubî'nin (öl. 469/1076) verdiği bilgilere göre Benî Hamdûn ailesinin kökeni, Yemen asıllı olduğu kabul edilen Benî Cüzâm kabilesine dayanmaktadır. Ailenin büyük atası Abdülhamîd el-Cüzâmî Şam'dan Endülüs'e göç etmiş, İlbîre'de (Elvira) bulunan ve günümüzde Alcalá la Real olarak bilinen Kal'atu Yahsûb mevkiine yerleşmiştir.[13] Onun ne amaçla ve ne zaman Endülüs'e gittiğine dair bilgi verilmemiştir. Ancak 123/741 yılında Cüzâm kabilesine mensup kimselerin de bulunduğu Şam ordusuyla Endülüs'e geçmiş olduğu tahmin edilmektedir.[14]

Kaynaklar Abdülhamîd'in adı, kabilesi ve bazı evlatlarının isimlerini zikretmek dı-

devruhâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs (Câmiatu Vehrân, 2008); Nûreddîn Mes'ûdî, "Devru âile Benî Hamdûn fî tesbîti erkâni devleti'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib (280-360h/893-970m)", *Mecelletü'l-Hikme li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye* 6/15 (2018), 224-237.

[13] Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Kurtubî İbn Hayyân, *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*, thk. Abdurrahman Ali el-Haccî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965), 33.

[14] el-Ya'lâvî, "Benî Hamdûn", 49.

şında, onların Endülüs'teki faaliyetleri hakkında bilgi içermemektedir. Aileye adını veren torunu Hamdûn'un Endülüs'ten Mağrib'deki Bicâye[15] şehrine taşındığı aktarılmaktadır.[16] Kaynaklarda onun nesep silsilesi farklılaşmaktadır. İbn Hayyân, Hamdûn b. Simâk b. Sa'îd b. İbrahim [...] b. Ahmed b. Abdülhamîd el-Cüzâmî olarak kaydederken Ebû Ubeyd el-Bekrî (öl. 487/1094) ve İbn Haldûn (öl. 808/1406) ise onu, "İbnü'l-Endelüsî" olarak bilinen Hamdûn b. Mes'ûd b. Mansûr el-Cüzâmî şeklinde zikretmektedir. [17]

Fâtımîlerin kuruluş aşamasında Benû Hamdûn soyuna mensup iki isimden söz edilmiştir. Fâtımî başkadısı Kâdî en-Nu'mân (öl. 363/974), nesebine ya da kimliğine dair hiçbir bilgi kaydetmeksizin, Ebû Abdullah el-Endelüsî adında bir şahıstan bahsetmiştir. Ona göre bu isim, propaganda ve askerî hamleler için Yemen'den İfrîkıye'ye doğru giden Fâtımî kurucu dâîsi Ebû Abdullah eş-Şiî'ye (öl. 298/911) yolculuk boyunca eşlik etmiş, İfrîkıye'ye vardıklarında onu evinde ağırlamış ve ona biat etmiştir.[18] Bu rivayeti farklı detaylarla aktaran İbn Haldûn, Ebû Abdullah eş-Şiî'yi ağırlayan ismi, Endülüs'ten Bicâye'ye gelmiş olan Muhammed b. Hamdûn b. Simâk el-Endelüsî olarak kaydetmiştir.[19] Bu durumda Kâdî en-Nu'mân'ın bahsettiği Ebû Abdullah el-Endelüsî ile İbn Haldûn'un kaydettiği Muhammed b. Hamdûn el-Endelüsî aynı kişidir. Kâdî en-Nu'mân'ın eserini tahkik eden Ferhad ed-Deşrâvî'nin de belirttiği gibi mezkûr müellif, Ebû Abdullah el-Endelüsî'nin kimliğini bilmesine rağmen onun hakkında kasten malumat aktarmamış olmalıdır.[20]

Benî Hamdûn ailesine mensup ikinci isim ise kaynaklarda Ali b. Hamdûn olarak kaydedilen şahıstır. İbn Hayyân'ın rivayetinde Ali'nin 18 yaşında iken 287/900-901 yılında hac vazifesi için yola çıktığı yer almaktadır. Bu durumda doğum tarihi 267/883-884 olmalıdır. Do-

[15] Günümüz Cezayir ülkesinde bulunan bir liman şehridir. Bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), I/339.

[16] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 33; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/242.

[17] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 33; Abdullah b. Abdülazîz Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, thk. A.P. Van Leeuwen - A Ferre (Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992), II/722; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/107.

[18] Kâdî en-Nu'mân, *İftitâhu'd-da've*, thk. Ferhat ed-Deşrâvî (Tunus, 1986), 40-42.

[19] İbn Haldûn, *Târîh*, IV/42.

[20] Ferhat ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye bi'l-Mağrib*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 84-85.

ğum yeri ve çocukluğu hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır; ancak Endülüs'te doğduğu ve babasıyla birlikte Mağrib'e göç ettiği bildirilmiştir. Kutâme bölgesine geldiğinde Ebû Abdullah eş-Şiî ile temas kurmuş ve ona itaat etmiştir. Bu süre zarfında asıl ismi Sa'lebe iken Ebû Abdullah eş-Şiî'nin isteğiyle Ali olarak değiştirilmiştir.[21]

Muhammed b. Hamdûn ile Ali b. Hamdûn arasındaki akrabalık ilişkisinin mahiyeti kaynaklarda net değildir. Her iki ismin babasının Hamdûn olarak kaynaklarda geçmesi doğal olarak onların kardeş olduğu sonucunu doğurmaktadır. Yalnızca İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) kaydettiği nesep zinciri Ali b. Ahmed b. Hamdûn olarak geçmektedir.[22] Bu durumda Ali, Muhammed'in yeğeni, yani kardeşi Ahmed'in oğludur. Ya da müellif aynı kökten gelen Ahmed ile Muhammed isimlerini karıştırıp iki farklı isim gibi aktarmıştır. Bu sefer de Ali'nin, Muhammed'in oğlu olması gerekir. Ancak Fâtımî halifesi el-Muiz-Lidînillah'ın (341-365/953-975) mektubunu aktaran devlet adamı Üstâz Cevzer es-Sıkıllî (öl. 362/973) de Ali b. Hamdûn olarak kaydetmiştir.[23] Onun Benî Hamdûn ailesi ile yakınlığı düşünüldüğünde Ali'nin nesebi konusunda yanılması pek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple İbn Hallikân'ın verdiği bilginin sahih olmadığı fikri ağır basmaktadır. Onun dışında kaynaklarda Ali b. Hamdûn olarak geçmesi[24] sebebiyle çoğu araştırmacı da Ali ve Muhammed'in kardeş olduğu kanaatindedir.[25] Öte yandan ed-Deşrâvî, Kâdî en-Nu'mân'ın Ebû Abdullah el-Endelüsî ismiyle andığı kişinin Hamdûn'un kendisi olduğunu, dolayısıyla onun Ali'nin babası olduğunu belirtir.[26]

Babasıyla birlikte Bicâye'ye göç etmiş olan Ali rivayete göre hac için Doğu'ya giderken Kutâme topraklarına uğramış ve burada Ebû Abdullah eş-Şiî ile görüşüp onun davasına katılmıştır. Bu esnada Kutâme bölgesinde bulunduğu bilinen Muhammed b. Hamdûn ile herhangi

[21] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 34.

[22] Ebü'l Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 1978), I/360.

[23] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib el-Azîzî el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin, Muhammed Abdülhâdî Şaîre (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1954), 75.

[24] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 33; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/722; İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru mulûki Benî Ubeyd ve sîretühüm*, thk. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys (Kahire: Dâru's-Sahve, 1401), 46, 55; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, I/305; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/242; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iku'l-Kavmiyye, 2003), XXVIII/113; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/107.

[25] el-Ya'lâvî, "Benî Hamdûn", 49; Fîlâlî, *Alâkât,* 131.

[26] ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 85.

bir temas kaynaklara yansımamıştır. Fakat Ali'nin, Muhammed'in davetiyle buraya gelmiş olması mümkündür. Zira Ali'nin Dâî Ebû Abdullah eş-Şiî ile yaptığı görüşmenin, o ve Muhammed arasındaki anlaşma ve koordinasyonla gerçekleşmiş olması ihtimal dahilindedir.

Fâtımîlere hizmet etmiş olan iki isimden Muhammed'in, Ebû Abdullah eş-Şiî'nin yanında askerî seferlere katılması dışında akıbetine dair bir malumat bulunmamaktadır. Buna mukabil Ali'nin faaliyetleri kaynaklarda daha geniş yer bulmuştur. O Kutâme bölgesinde bu kabileden Meymûne bt. 'Alâham el-Cîlî ile evlenmiştir. Bu evlilikten Azîze ile Zeynep adında iki kızı ve Ca'fer ile Yahyâ adında iki oğlu olmuştur.[27] O hem Fâtımîlerin kuruluş döneminde hem de Mağrib'de hakimiyeti artırma ve güçlendirme aşamalarında aktif rol almıştır. Ayrıca Benî Hamdûn hanedanlığı bu isim ve nesli etrafında teşekkül etmiş ve Fâtımî-Emevî mücadelesi çerçevesinde öne çıkan isimler de Ali ve çocukları Ca'fer ile Yahyâ olmuştur.

2. Fâtımîlerin Mağrib Hakimiyetinde Benî Hamdûn'un Rolü ve Hizmetleri

Fâtımîlerin kuruluşundan Mısır'a intikaline kadar Benî Hamdûn mensupları önemli hizmetler ve faaliyetlerde bulunmuştur. Muhammed b. Hamdûn, Ca'fer es-Sâdık (öl. 148/765) tarafından Mağrib'e gönderilen dâîlerin çağrısına icabet etmiştir.[28] Öğretmenlik yaptığı belirtilen Muhammed'in Doğu'ya ne zaman ve ne amaçla gittiği bilinmemektedir. Yemen'den İfrîkıye'ye hareket eden Ebû Abdullah eş-Şiî'ye yol boyunca eşlik etmiştir. 280/893 yılında İfrîkıye'nin güneyinde Sûcmâr mevkiine varıldığında herkes Ebû Abdullah eş-Şiî'yi kendi evinde ağırlamak istemiş ve çekilen kura neticesinde Dâî, Muhammed el-Endelüsî'nin evinde kalmıştır. Burada Ebû Abdullah eş-Şiî, uzun bir sohbetin ardından Muhammed el-Endelüsî ve diğerlerinin *Şîa ilmi ve Ehl-i beytin fazileti* hakkında güçlü bir temele sahip olduklarını görmüş ve geliş amacını açık etmede tereddüt göstermemiştir.[29] Onlar ise el-Hulvânî'nin geleceğini haber verdiği kişinin Ebû Abdullah eş-Şiî olduğunu söyleyerek ona biat etmiştir. Artık Ebû

[27] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 34, 53.

[28] İbn Haldûn onun el-Hulvânî ile tanıştığını belirtmiştir. *Târîh*, IV/42. Fakat bu iki ismin kronoloji açısından birbirine yetişmiş olması mümkün görünmemektedir. Belki babası ya da başka bir dâî aracılığıyla bu misyona katılmıştır. ed-Deşrâvî'ye göre Hamdûn'un, el-Hulvânî'nin ölümünden sonra görevlendirilmiş olup Endülüs'te Şiî davayı yaymak gibi gizli bir misyona sahip olması muhtemeldir. *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 85.

[29] Kâdî en-Nu'mân, *İftitâh*, 41.

Abdullah eş-Şiî'nin sağ kolu haline gelen Muhammed, evinden ayrılıp Doğu'da hacılarla buluşmasından Mağrib'e dönüp Îkcân'da karargâh tesis edilinceye kadar her adımda onun yanında bulunmuştur. Bilhassa İfrîkıye'de hâkim olan Ağlebî idaresi (184-296/800-909) ile müzakerelere ve bazı kabile reislerinin boyun eğdirilmesine şahit olmuştur. Hem davete gönül veren hem de Kutâme topraklarını bilen biri olarak askerî seferlere de katılmıştır.[30]

Muhammed'e nazaran Ali b. Hamdûn'un faaliyetleri hakkında daha detaylı malumata sahibiz. Onu Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin (296-322/909-934) sadık hizmetkarlarından biri olarak nitelendirebiliriz. Kutâme topraklarında kaldığı süre zarfında Ebû Abdullah eş-Şiî'nin gözünde itibar elde etmiş ve kendisine istihbari görev verilmiştir. Doğu'dan yola çıkan Ubeydullah ile Ebû Abdullah eş-Şiî arasında haberleşmeyi sağlamak üzere elçiler görevlendirildiği bilinmektedir.[31] Ali'nin Doğu'da iken Ubeydullah ve oğlu Ebu'l-Kâsım Muhammed (öl. 334/946) ile görüştüğü dikkate alındığında onun bu haber ağında olduğu anlaşılmaktadır. Yani Ebû Abdullah eş-Şiî, bölge hakkında bilgi vererek Mağrib'e giriş sürecini kolaylaştırmak için Ali'yi Ubeydullah'a göndermiştir. Ubeydullah ve maiyetindekiler Trablus'a vardıklarında bu sefer kendi durumlarını bildirmek ve muhtemel riskleri öğrenmek için Ali'yi, Ebû Abdullah eş-Şiî'ye geri yollamıştır. Devamında Ağlebîlerin arama ve yakalama emrini muhtemelen Ali, Ubeydullah'a ulaştırmış, bunun üzerine dinî ve siyasî merkezleri olan Îkcân'a gitmek yerine Sicilmâse'ye hareket etmişler ve beraber burada kalmışlardır.[32] Elbette Ubeydullah ve Ebû Abdullah eş-Şiî arasındaki haberleşmeyi yürüten başka isimler de vardır, fakat kaynaklara sadece Ali ile ilgili detayların yansıması, onun diğerlerine oranla daha aktif bir rol oynadığını düşündürmektedir. Netice itibariyle Ubeydullah'ın Mağrib'deki yolculuğu boyunca Ali'nin, kritik bir vazife üstlenmek suretiyle Fâtımî liderlerin yakalanmadan ilerlemesine, böylelikle Fâtımî hilafetinin zuhuruna katkı sağladığını ifade edebiliriz. Bundan dolayıdır ki müellifler

[30] Kâdî en-Nu'mân, *İftitâh*, 41-43, 47-48, 102.

[31] Kâdî en-Nu'mân, *İftitâh*, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/453.

[32] İbn Haldûn, *Târîh*, IV/107.

Ubeydullah el-Mehdî nezdinde Ali'nin itibarının yükseldiğini dile getirmiştir. O ve ailesi, veliaht Ebu'l-Kâsım Muhammed'in (el-Kâim-Biemrillah) yanına yerleştirilmiş, oğulları halifelerin çocuklarıyla yetiştirilmiştir. Üstâz Cevzer onların eğitiminden sorumlu olmuştur. el-Muiz'in annesi, Ali'nin oğlu Ca'fer'i emzirmiş ve aralarında süt kardeşlik bağı kurulmuştur.[33]

Fâtımîlerin kuruluş döneminde Ali'nin faaliyetlerine dair mevcut bilgiler genel itibariyle bu şekildedir. Bundan sonraki süreçte Ali ve çocuklarının, Orta Mağrib'de Fâtımî otoritesinin tesis edilmesi ve güçlendirilmesi noktasında siyasi ve askerî vazifeler üstlendiği görülmektedir. Hatırlatmak gerekirse Fâtımîlerin Orta ve Uzak Mağrib'deki genişleme faaliyetlerinde henüz tam bir hakimiyet sağlanamamıştı. Endülüs Emevîlerinin kışkırtmalarının da etkisiyle Zenâte kabilesi Zâb bölgesinde mütemadiyen Fâtımî idaresine karşı ayaklanmaktaydı. Liderleri Muhammed b. Hazer (öl. 350/961), Fâtımî birliklerini iki kez mağlup etmişti ve Fâtımîlerin Mağrib'deki hakimiyeti tehlikeye girmişti.[34] Bunun üzerine Halife el-Mehdî, veliaht oğlu el-Kâim liderliğinde büyük bir orduyu 315/927 yılında Orta Mağrib'e sevk etmişti.[35] İbn Hayyân'ın naklettiğine göre Ali bu sefere iştirak etmiş ve onun siyasi kabiliyetinden emin olan el-Kâim, sefer dönüşü bölgede bir garnizon şehir inşa etmesini istemiştir.[36] el-Kâim'in adına nispetle el-Muhammediye ismi verilen bu şehir, daha çok Mesîle (Msila) olarak tanınmıştır. Mevki olarak Zenâte kabilesinin Benî Birzâl, Hevvâre, Benî Kemlân ve Mezâte kollarının bulunduğu Zâb'ın Hodna Dağı eteklerinde kurulmuştur.[37]

Ali, şehrin inşası ile bizatihi ilgilenmiş ve 317/929-930'da tamamlanmasının ardından

[33] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 129-130, 140-141; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 34; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/242; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/107; Nehle Şihâb Ahmed, *Dirâsât fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 124.

[34] İbn İzârî, *el-Beyân*, I/197; İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî İdrîs İmâduddîn, *Târîhu'l-hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-hâs min Kitâbi Uyûnu'l-ahbâr*, thk. Muhammed Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Arabi'l-İslâmî, 1985), 214; Évariste Lévi-Provençal, *Historia de España: España Musulmana*, çev. Emilio García Gómez (Madrid: Espasa-Calpe, 1987), IV/310.

[35] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/36; İbn İzârî, *el-Beyân*, I/191-192; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/50-51; İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 215-226, 228-230; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 222-225.

[36] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 34; İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Benî Ubeyd*, 45-47; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, I/305; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/242; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/107; Lévi-Provençal, *España musulmana*, IV/388.

[37] Şehir hakkında bk. Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. en-Nasîbî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1996), 85-86; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 722-723; İbn Hallîkan'ın belirttiğine göre kurulmasında ve gelişmesinde büyük emeği geçen Benî Hamdûn ailesine nispetle şehir Mesîletü Benî Hamdûn olarak da bilinmiştir. Bk. *Vefeyât*, I/360.

Fâtımî sarayında bulunan ailesini de yanına alarak bu şehre yerleşmiştir.[38] Artık Zâb ve çevresindeki Fâtımî hakimiyetini Ali temsil etmiş ve uzun yıllar bu bölgeyi yönetmiştir.[39] Kendisinden sonra başa geçen oğulları Ca'fer ve Yahyâ dönemlerinde Mesîle, siyasi ve ekonomik açıdan gelişmiş, ayrıca edebiyat ve kültür şehri haline gelmiştir.[40] Burada Endülüs'ten Mağrib'e gelerek Fâtımîlere biat eden ve daha sonra Benî Hamdûn himayesinde Mesîle'de yaşamayı tercih eden ünlü şair İbn Hânî el-Endelüsî'yi (öl. 362/973) hatırlatabiliriz.[41]

Güvenliği artırmak için iki kere surla çevrilen Mesîle, Orta Mağrib'de Fâtımî karşıtı isyanları bastırma amacıyla sefere çıkan Fâtımî ordusu için askerî karargâh, takviye kuvvet ve ambar vazifesi de görmüştür. Bununla ilgili en belirgin örnek Emevîler tarafından da yardım gönderilen Ebû Yezîd en-Nükkârî (öl. 336/947) isyanında şehrin ve dolayısıyla Benî Hamdûn ailesinin Fâtımî yönetimine olan desteğidir. Halife el-Kâim (322-334/934-946) bu isyan sırasında şehrin yiyecek ve erzakla doldurulmasını emretmiş,[42] Fâtımî ordusu gıda ihtiyacını buradan temin etmiştir. Ayrıca şehir kurulurken Fâtımî köleler (abîd) burada iskân edilmiş[43] ve Ebû Yezîd'e karşı onlar orduda kullanılmıştır.[44] Benî Hamdûn ailesi de mücadeleye bilfiil iştirak etmiştir. Ali, başkent Mehdiye'yi kuşatma altına alan Ebû Yezîd'e karşı harekâta girişmiş, yol üzerinde kabilelerden topladığı askerlerle bir ordu kurmuştur. Ancak Bâce civarında Ebû Yezîd'in oğlu Eyyûb'un ordusuyla çarpışırken atının yüksek bir yerden uçuruma düşmesi sonucu hayatını kaybetmiştir.[45] Bunun üzerine henüz yeni halife olan el-Mansûr-Billâh (334-341/946-953) tarafından Mesîle ve Zâb valisi tayin edilen Ali'nin oğlu Ca'fer, gerek babasının intikamını almak gerekse bölgeyi korumak için Fâtımî ordusunda

[38] İbn Haldûn, *Târîh*, VI/192; İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 217.

[39] İbn İzârî, *el-Beyân*, I/214-215.

[40] İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Benî Ubeyd*, 46; Moussa Haissam, "Mevki'u'l-Muhammediyye (el-Mesîle) bi'l-Mağribi'l-Evsât ve devruhâ el-hadâriyyu beyne'l-karneyn er-râbi' ve'l-hâmis el-hicreyn (m.10-11)", *Dirâsât fî asâri'l-vatani'l-arabî* XIX/19 (2016), 1389-1416.

[41] Fransız tarihçi Marius Canard (öl. 1982), İbn Hânî'nin Benî Hamdûn sarayına yerleşmesinde ortak Endülüs kökeninin etkili olabileceğine dikkat çekmiştir. Bk. "Une famille", 40.

[42] İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Benî Ubeyd*, 46.

[43] İbn Haldûn, *Târîh*, VI/192; İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 217.

[44] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/195-196; Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996), I/81.

[45] İbn Hayyân ve İbn Haldûn'a göre 334/945-946 yılında; İbn İzârî'ye göre ise 326/938 yılında vefat etmiştir. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 35; İbn İzârî, *el-Beyân*, I/215; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/108.

müstakil bir kanadı yönetmiş ve düşmanın üzerine yürümüştür.[46] Aynı zamanda Ebû Yezîd'in Mesîle yakınlarında kamp kurması üzerine Ca'fer, Halife el-Mansûr'u şehrinde ağırlamış, seferler buradan yönetilmiş ve isyana nihayet verilmiştir.[47]

Dördüncü Halife el-Muiz döneminde Uzak Mağrib'de Emevî hakimiyetini bertaraf etmek için başlatılan büyük seferde (347/958) Mesîle'nin yukarıdakine benzer bir rol oynadığını tahmin etmek zor değildir. Ancak bununla ilgili detaylar kaynaklara yansımamıştır. Yalnızca Ca'fer'in, seferin başkomutanı Cevher es-Sıkıllî'nin (öl. 381/992) önemli iki kumandanından biri olduğu söylenmiştir.[48]

Bazı Fâtımî kaynaklarında Benî Hamdûn ailesinin Fâtımîlere olan bağlılığı ve faaliyetleri sebebiyle övgüyle bahsedildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunlardan biri Mesîle'de Benî Hamdûn'un yönetimine tanıklık eden İbn Hânî'nin beyitleridir. Şair, Ca'fer ve kardeşi Yahya'nın yönetiminde refah içerisinde yaşadığı için onları methettiği pek çok beyit kaleme almıştır.[49] Ca'fer ve Yahyâ'nın atlılarını Uzak Mağrib'e götürdüklerinden bahseden övgü içerikli beyitleri, Cevher es-Sıkıllî'nin Mağrib seferindeki rolüne işaret ediyor olmalıdır.[50] Yine Zâb bölgesindeki faaliyetlerinden ve Fâtımîlere olan hizmetinden de bahsedilmiştir.[51] Benzer bir yaklaşımı, Üstaz Cevzer'in evraklarının ve anılarının, ölümünden sonra kendisinin sır

[46] İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 393-394; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 293-294.

[47] İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Benî Ubeyd*, 65; el-Makrîzî, *İtti'âz*, I/84-85; İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 406-407, 412; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 297-299. Halife'nin şehre gelişini anlatan bir şiir parçası şu şekildedir:
Sonra gitti razı olunan bir şehre, takva üzerine kurulu Muhammediye'ye.
Nihayet bayram sevinci ulaştı oraya, parlayan yüzünün nuru ile aydınlanan bu şehre.
Ordusu Mesîle'de konakladı, ihtişamlı bir vaziyette.
Dört bir yanında zafer havası vardı, Yüce Allah'tan gelen büyük bir nimetle.
Bk. el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/723; İbn İzârî, *el-Beyân*, I/215.

[48] İbn Haldûn, *Târîh*, IV/59; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 343.

[49] Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed el-Kaysî el-Feth b. Hâkân, *Matmahu'l-enfüs ve mesrahu't-te'ennüs fi mülehi ehli'l-Endelüs*, thk. Muhammed Ali Sevâbike (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 322; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, I/305; Ebü'l-Hasan Nûruddin Ali b. Mûsâ İbn Said el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1993), II/97. Bir araştırmada, İbn Hânî'nin divanının 4000 beyitten oluştuğu, bunlardan 1631'inin Ca'fer b. Ali ve ailesi için yazıldığı belirtilmiştir. Bk. Fuat Daş, "İbn Hânî el-Endelüsî'nin edebî kişiliği ve divanındaki başlıca şiir konuları", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (2021), 923.

[50] Zâhid Ali, *Tebyînu'l-me'ânî fi şerhi divâni İbn Hânî al-Endelüsî el-Mağribî* (Kahire: Matbaatu'l-Maarif, 1352), 140 (8/30); 466 (32/53). İbn Hânî Ca'fer'in oğlu İbrâhim'i methettiği bir kasidesinde, onun sınır bölgelerini muhafaza etmek için bölgede kaldığına işaret eder. Bunun da Ca'fer'in Mağrib seferine çıktığı zamana tekabül etmesi muhtemeldir. Bk. s. 464 (32/42).

[51] Zâb'ın vahşi doğasını tasvir eder ve Ca'fer olmasaydı kimsenin buraya yaklaşamayacağını belirtir. Onun sayesinde orada halife adına hutbe okunduğunu, oysa daha önce orada küfür ateşinin yandığını ve Ca'fer'in Zâb'da uzun süredir yanmakta olan "Mahledî" (Ebû Yezîd isyanı) ve diğer ateşleri söndürdüğünü ifade eder. Zâhid Ali, *Divânu İbn Hânî*, 281 (16/23-27).

kâtibi Ebû Ali Mansûr el-Kâtib tarafından derlendiği *Sîre*'de de görmekteyiz. Buna göre Halife el-Muiz'in Cevzer'e gönderdiği bir mektupta Benî Hamdûn'un itibarının ve rütbesinin yüksek olduğu, Fâtımîlere önemli hizmetlerinin bulunduğu, onların iyilik ve hidayet üzerine olmalarının umulduğu belirtilmekte; ayrıca Cevzer'in Ca'fer üzerindeki emeğine vurgu yapılmaktadır.[52] Her iki kaynak da Benî Hamdûn ailesinin Fâtımîler nezdindeki değerini açıkça ifade etmektedir. Burada hatırlatmamız gereken husus, Benî Hamdûn'un hizmetleri yalnızca kendi konumunu ve gücünü elde etmeye yaramamış, aynı zamanda Mesîle'deki yapılanma sayesinde Fâtımî egemenliğinin yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmesine katkı sağlamıştır.

3. Benî Hamdûn'un Endülüs Emevîlerinin Tarafına Geçiş Süreci

Tarihler 360/971 yılını gösterdiğinde Benî Hamdûn ailesi Fâtımîlere sadakatini sonlandırmıştır. Başka bir ifadeyle yüzyılın başından beri siyasi ve mezhebî olarak sıkı sıkıya bağlı olmalarına ve başarılı askerî hizmetleri sonucu Mesîle'de kendilerine tam bir salahiyet verilmesine rağmen onlar Fâtımî yönetimine sırt çevirmişlerdir. Sebep olarak ise mevcut kaynakların birçoğu, Fâtımîlerin bir diğer önemli adamı Sanhâceli Zîrî b. Menâd (öl. 360/971) ile Ca'fer b. Ali arasındaki kıskançlık, çatışma ve rekabete dikkat çekmiştir.

Hatırlatmak gerekirse Fâtımî halifesi el-Kâim, hakimiyetlerini batıya taşıyabilme adına Zenâteliler ile mücadele etmek ve özellikle Endülüs cenahından gelen desteği engellemek için Mesîle'nin batısında Titteri (Tîterî) Dağları'nın uzandığı çizgide konumlanan Eşîr adında ikinci bir garnizon şehir daha tesis edilmesini istemişti. Şehrin inşası için ise Zenâtelilerin hasmı olan Sanhâce kabilesinden Zîrî'yi görevlendirmişti.[53] 324/935-936'da kurulan şehir, Mesîle ile aynı işlevi görmüştü. Ebû Yezîd isyanı boyunca aktif olarak kullanılan Eşîr'den başkente yiyecek ve asker tedarik edilmişti. Zirî'nin askerî seferlerine dair detaylar da Ali'nin-

[52] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 129-130.

[53] Tubnâ, Mesîle ve Hamzâ (Bouire) gibi şehirlerden nüfusun yerleştirildiği Eşîr, kaleler, saraylar ve kervansaraylar yaptırılarak mamur hale getirilmiştir. Şehir hakkında detaylı bilgi için bk. el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/724; Muhammed b. Abdi'l-mün'in el-Himyerî, *er-Ravzu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1984), 60; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I/202-203.

kiler ile paralellik göstermekteydi. Ebû Yezîd isyanını bertaraf etmeye yönelik pek çok başarılı seferi yönetmişti. Ayrıca Cevher es-Sıkıllî'nin yürüttüğü Mağrib seferinde de diğer kumandan idi.[54]

Görüldüğü üzere Fâtımîlerin Mağrib'de yayılma ve otoritesini güçlendirme faaliyetlerinde Ca'fer ve Zîrî eş değer bir pozisyon işgal etmekteydi. Buraya kadar iki liderin çekişme ve rekabet içerisinde olduklarına dair herhangi bir ima bulunmamaktadır. Fakat kaynakların yer verdiği bazı detayların, söz konusu kıskançlığın ilk tohumları olma özelliği taşıdığını varsayabiliriz. Şöyle ki Ebû Yezîd isyanında iki taraf benzer görevler üstlenmekle birlikte İbn Haldûn'un aktardığına göre dönemin halifesi el-Mansûr Orta Mağrib'in merkezi Tahert'i Zîrî'nin himayesine vermişti.[55] Yine Eşîr şehri Mesîle'ye göre daha batıda olduğu için Ca'fer'e nazaran Zîrî, baş düşmanı ve aynı zamanda Emevî müttefiki Zenâtelilerle daha fazla yüzleşmekteydi.[56] Zîrî'nin yanı sıra oğlu Bulukkîn de (öl. 373/984) Fâtımî idaresine karşı yürütülen isyanların bastırılmasında görev almaya başlamış ve iktalar elde etmişti.[57] Bunlara ek olarak Cevher es-Sıkıllî'nin seferinde Zîrî, Uzak Mağrib'de hutbeyi Emevîler adına okutan Ya'lâ b. Muhammed el-İfrenî (öl. 347/958) liderliğindeki Zenâtelilerin mukavemetine karşı zafer kazanmış, Emevî halifesi III. Abdurrahman tarafından Fâs'a yönetici olarak atanan Ahmed b. Bekr ile savaşmış ve şehri almıştı. Başarılı hamleleri neticesinde ise Orta ve Uzak Mağrib Zîrî'nin himayesine verilmişti.[58] İşte bu son gelişme Zîrî'nin Fâtımîler nezdindeki konumunun yükseldiğini göstermektedir ve bu durum en başından beri devlete siyasi ve dinî olarak canla başla hizmet eden Benî Hamdûn ailesinin hoşuna gitmemiştir. Dolayısıyla Ca'fer'in Zîrî yönetimine karşı hırs ve rekabet duyguları beslemeye başlaması kaçınılmaz olmuştur.

[54] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/191, 199-200, 333; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/59; VI/203; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV/89; İdrîs İmâduddîn, *Uyûnu'l-ahbâr*, 402-409, 416, 434; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 343.

[55] İbn Haldûn, *Târîh*, VI/203-204.

[56] Bu süre zarfında Zîrî'nin Zenâteliler ile çatışmalara girdiği bilinmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Târîh*, VI/204.

[57] Bulukkîn b. Zîrî, Evrâs dağlarında Sa'îd b. Yûsuf adlı bir şahsın Halife el-Mansûr'a karşı başlattığı isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştı. Halife nezdinde itibarı artan Bulukkîn, Orta Mağrib'de Cezâyir, Milyâne (Miliana) ve Mediye (Médéa) şehirlerini kurma ve idare etmekle görevlendirilmişti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/333-334; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV/164-165.

[58] Cemâleddîn Alî b. Zâfir, *Ahbâru'd-düveli'l-munkatı'a*, thk. André Ferré (Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972), 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/261; İbn Haldûn, *Târîh*, 4/59-60; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 157-161.

Cevher'in seferinin ardından Mağrib'de Fâtımî hakimiyeti bir süre tesis edilmişti. Ancak Endülüs'te II. Hakem'in 350/961'de başa geçmesinden sonra Benî Hazer'in yönetimindeki Zenâte ile ittifak tazelemesi akabinde Emevî nüfuzu Mağrib'de yeniden derinleşmeye başlamıştı. Sanhâce-Zenâte çekişmesinin alevlendiği bu süre zarfında Zîrî ve oğlu Bulukkîn'in, rakipleri Zenâtelilerle aktif mücadele yürüttüğü rivayet edilmektedir.[59] Dolayısıyla Fâtımîlerin Mağrib hakimiyetinde Benî Hamdûn'a oranla Zîrî yönetiminin daha aktif bir müttefik haline geldiği anlaşılmaktadır.

Ca'fer'in Zîrî ile arasındaki husumeti derinleştiren ve sonunda Fâtımîlere karşı açıktan isyan bayrağını kaldırmaya sevk eden gelişme Halife el-Muiz'in 358/969 yılında ele geçirilen Mısır'a gitme kararıdır. Halife, İfrîkıye ve Mağrib'de kendisini temsil etmek üzere kimi vekil olarak bırakacağını belirlemek zorundaydı ve bu konuda halk arasında söylentiler başlamıştı. İlk adayın Halife'nin güvenilir adamı Üstâz Cevzer olduğu yayılmış, bunu haber alan Cevzer, Halife'ye mektup yazarak kendisinden ayrılmak istemediğini belirtmişti.[60] Bu durumda İfrîkiye ve Mağrib emîrliği için iki seçenek vardı: Ca'fer b. Ali ve Zîrî b. Menâd. Halife bu iki ismin rekabetinden muhtemelen haberdardı ve bunu dengelemek için emîrlik görevini bölmeyi planlamıştı. Mısırlı tarihçi en-Nüveyrî (öl. 733/1333) Halife'nin Kayrevân'da İbn Rabah Konağı'nı Ca'fer için yaptırdığı ve İfrîkıye'nin ona verileceği, Mağrib'in ise Zîrî'ye bırakılacağı yönünde söylentiler çıktığını kaydeder.[61] İbn Haldûn da Halife'nin Ca'fer'i İfrîkıye emîri olarak atamayı planladığını belirtir.[62] Ancak Ca'fer İfrîkıye ve Mağrib'in tamamında tek hâkim olmayı arzulamaktaydı.[63] O hem Arap kökenli idi hem de kendisi, babası ve amcası hayatlarını Fâtımî davasına adamıştı. Ayrıca Halife el-Muiz'in de süt kardeşiydi. Dolayısıyla emîrliğe Zîrî'den daha layık olduğu konusunda ısrarcıydı. Bu sebeple Halife'nin davetine ve İfrîkıye emîrliğine yanaşmamıştı.

[59] Müellifi Meçhûl, *Mefâhiru'l-berber*, thk. Abdülkadir Bûbâye (Rabat: Dâru Ebî Rakrak, 2005), 96-97; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/204-205.

[60] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 109.

[61] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV/165.

[62] İbn Haldûn, *Târîh*, VI/205.

[63] Ebû Abdillah Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağribi'l-ʿArabî fi ʿasri'l-vasît*, thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1964), 67.

Mısırlı tarihçi el-Makrîzî (öl. 845/1442) emîrlik konusunda farklı bir anekdot sunar. Buna göre Halife, İfrîkıye ve Mağrib liderliği için Ca'fer'i düşünür ve huzuruna çağırarak ona teklif eder. Ca'fer, halifenin kendisini temsil etmesi için oğullarından veya kardeşlerinden birini sarayda bırakmasını, yönetim, maliye, vergilendirme ve atamalarda koşulsuz yetki verilmesini ister. Bunun tamamen bağımsızlık arzusu olduğunu anlayan Halife, Ca'fer'e kızar ve ardından Bulukkîn b. Zîrî'yi çağırarak emîrliği ona teklif eder. O, başlangıçta müteredditbir tutum gösterir, daha sonra kadılık, haraç ve istihbarat işlerine Halife'nin kendi güvendiği isimleri ataması şartıyla teklifi kabul eder. Böylelikle Halife el-Muiz İfrîkıye ve Mağrib'in yönetimini ona verir.[64] Ancak bu rivayet bazı açılardan soru işareti uyandırmaktadır. Bu zamana kadar Fâtımîlere önemli hizmetlerde bulunan Ca'fer'i oldukça hırslı ve açgözlü, Zîrî'yi ise sadık bir hizmetkar olarak sunmaktadır. Böyle önemli bir gelişmeyi el-Makrîzî'den başka kimsenin aktarmaması da ilginçtir. Zira Üstâz Cevzer'in arşiv kayıtları Ca'fer ile Bulukkîn arasında husumetin bulunduğunu, aralarını düzeltmek ve uzlaştırmak maksadıyla Halife'nin onları çağırdığını içermiş, ancak bu rivayete yer vermemiştir.[65] Öte yandan Ca'fer'in Mağrib ve İfrîkıye emîrliğinde rakibi henüz Zîrî b. Menâd'dır, ancak el-Makrîzî'nin rivayetine göre oğlu Bulukkîn'dir. Onun aday olması için babasının ölmüş olması gerekir, fakat Zîrî'nin ölümü, birazdan ifade edileceği üzere, Ca'fer'in Fâtımîlere ihanetinin ifşasından sonrasına tekabül etmektedir.

Dönemin atmosferini tasvir etmesi açısından bu anekdot önemli olmakla birlikte süreç farklı detaylarla şekillenmiş olmalıdır. Halife el-Muiz'in Mısır'a gitmeden önce İfrîkıye ve Mağrib'in tamamını kendisine bırakmasını isteyen Ca'fer büyük ihtimalle rakibi Zîrî'nin nüfuzunu ve itibarını kırmaya çalışmıştır. Ca'fer, Berberî olarak Zîrî'nin sayıca kalabalık bir kabile olan Sanhâce gibi güçlü bir destekle donanmış bulunduğunun; buna mukabil kendisinin kabile bağlılığından yoksun olduğunun farkındaydı. Sadece Fâtımî yönetimince değil, Berberî halk tarafından da Zîrî'nin liderliğinin taraftar bulması kuvvetle muhtemeldi. Fâtımîlerin

[64] el-Makrîzî, *İtti'âz*, I/99-100.

[65] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 100-101; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/204. Ayrıca bk. Sa'dânî, *Benî Hamdûn*, 160.

önemli destekçisi Kutâmeliler arasında da bir ağırlığı yoktu. İşte Zîrî'nin genişleyen hakimiyeti ve artan itibarı neticesinde bağımsızlığının tehlikeye gireceğini düşünmesi, Ca'fer'i bölgedeki kabile çatışmasından istifade etmek suretiyle Sanhâce'nin düşmanı Zenâte kabilesi ile yakınlaşmaya ve gizli iş birliğine sevk etmiş olabilir.

Kaynaklar söz konusu yakınlaşmanın başlangıcı ve mahiyeti hakkında yeterli bilgi sunmamaktadır. Aktif iletişime geçen Ca'fer mi, Zenâteli liderler mi veyahut Emevî casus ya da taraftarlarının kışkırtması mı, bilinmemektir. Rakibi Zîrî'nin Fâtımîler nazarında konumunu sarsmak için ilk olarak Ca'fer'in Zenâte ile irtibata geçtiğini düşünmekte bir beis görünmemektedir. Bu iş birliğinin ne kadar sembolik ya da tam tersi derinlikli olduğunu henüz kestirmek mümkün olmasa da Ca'fer'in, her durumda kendini sağlama almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Şayet Zîrî ve Sanhâce'ye üstün çıkarsa İfrîkıye ve Mağrib emîrliğini onlarla paylaşmayacak, öte taraftan bölgede Emevî hakimiyeti daha da büyürse Zenâte ile olan ittifakı sebebiyle yerinden olmayacaktır.

Başlangıçta Ca'fer, rakibi Zîrî'nin itibarını sarsmayı ve onu bertaraf etmeyi hedeflemiş olsa da zamanla bu durum, küskünlük beslediği Fâtımîlere yönelik gizli bir muhalefete dönüşmüştür. Bunu Fâtımî kaynaklarındaki bazı anekdotlarda görmek mümkündür. Yukarıda belirtildiği üzere *Sîre*'de Benî Hamdûn'un Fâtımîler nazarında yüksek bir itibara sahip olduğu yazılmıştı. Aynı kaynak ilerleyen sayfalarda Halife el-Muiz'in Üstaz Cevzer'e yazdığı bir mektubuna yer vermiş ve Ca'fer ile Bulukkîn arasında husumet olduğunu, aralarını düzeltmek maksadıyla her ikisini çağırdığını ve onları uzlaştırmaya çalıştığını kaydetmiştir.[66] Burada Ca'fer asi bir imajla sunulur, çünkü Halife, Üstâz Cevzer'den Ca'fer'e taahhütlerine ve İmam'a itaat etme yükümlülüğüne sadık kalmasını tavsiye etmesini söyler.[67] Başka bir mektupta Üstâz Cevzer, Mesîle ve Zâb bölgesinin mali idaresinin tam anlamıyla tatmin edici olmadığını,

[66] Benzer bilgi İbn Haldûn tarafından da aktarılmıştır. Bk. İbn Haldûn, *Târîh*, VI/204.

[67] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 100-101. Burada Ca'fer'in hasmı olarak Zîrî b. Menâd değil de, oğlu Bulukkîn'den bahsedilmesi ilginçtir. Böylece görüşmenin Zîrî b. Menâd'ın 360/971 yılındaki ölümünden sonra gerçekleştiğini düşündürebilir. Fakat Zîrî'nin ölümünden önce Ca'fer'in ihaneti ifşa olmuştu ve bu durumda uzlaştırma söz konusu olamazdı. Bu nedenle görüşme daha erken bir tarihte olmalıdır. Bulukkîn ise bu rekabette babası kadar önemli rol oynadığı için onun Halife tarafından mevzuya muhatap görülmesi imkân dahilindedir.

Ca'fer'in hazineye belirli miktarda vergi ödemesini gerektiren bir sözleşme bulunmadığını, ödeme yapmayı vaat eden başka kimselerin tekliflerinin kabul edilmesinin lehlerine olacağını Halife el-Muiz'e bildirmiştir.[68] Burada dikkati çeken ise, Ca'fer'in mali bir bağımsızlığa sahip olmasıdır. Onun harcamaları ile ilgili verdiği rapor ve yüksek miktarda vergi taahhüt etmemesi el-Muiz tarafından olumlu karşılanmamış, babası Ali b. Hamdûn'un muazzam hizmetlerine rağmen ona daha fazla onur bahşedildiği hatırlatılmış ve buna göre hareket etmesi, tırmandığı merdivenleri inmemesi tembihlenmiştir.[69] Son olarak başka bir mektupta Mesîle'de Osman b. Emîn adında bir Emevî casusunun bulunduğu, onun ihtiyaçlarının Emevî komutanı Muhammed b. Rumâhis (öl. 360/971) tarafından karşılandığı, Ca'fer'in ise bu durumu Halife'ye haber vermeyip Osman'a saygı duyduğu ve onu himaye ettiği kaydedilmiştir.[70] Tüm bu ayrıntılar Ca'fer'in Zîrî ailesine karşı duyduğu husumetin ötesinde Fâtımîlere olan bağlılığının azaldığına, öte yandan Emevîlere yönelik Fâtımî mukavemetinin Ca'fer nazarında artık aynı anlamı taşımadığına işaret etmektedir.

Üstâz Cevzer'in aktardığı belge ve bilgiler, Ca'fer'in hakimiyetinde bir süre Mesîle'de yaşamış Fâtımî şairi İbn Hânî'nin kaleme aldığı bazı beyitlerle birlikte mülahaza edilebilir. O, Cevher es-Sıkıllî'nin Mağrib seferindeki başarısını ve bölgedeki Emevî müttefiklerinin dağılmasını tasvir ettiği bir kasidesinde *zelil ve aciz Emevîlerin, Fâtımîlerin ayağının altındaki bir çarık olduğunu* dile getirdikten sonra olası bir ilticaya karşı Ca'fer'i uyarmıştır. Adeta Emevîlere katılmasının onu da zelil edeceğini ima etmiş ve kendisine sunulan nimetleri hatırlatarak Fâtımîlere olan borcunu unutmamasını belirtmiştir.[71] Yine mezkûr şair, Ca'fer'in kâtibi Ah-

[68] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 129-131.

[69] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 140-141.

[70] Ebû Ali Mansûr el-Kâtib, *Sîre*, 123-124.

[71] *Ey övgüye layık Ebû Ahmed (Ca'fer)! Sana duyulan güveni boşa çıkarma, nimet ve ihsanlar için de şükret!*
Burası (Fâtımîler) beyaz devlettir, af ve mağfiret dileyene rahmetle mukabele edilir.
Zâhid Ali, *Divânu İbn Hânî*, 422 (28/34-35).

med el-Vehrânî adlı şahsı şiddetle eleştirdiği bir kasidesinde Ca'fer'den uzaklaşmasını söylemiş[72] ve onun Emevî destekçisi olduğuna dair serzenişlerde bulunmuştur.[73] İbn Hânî'nin dile getirdiği bu ayrıntılar, Ca'fer'in Fâtımî hanedanına olan sadakatinin sarsıldığını bildiğini göstermektedir.

İbn Hayyân'ın aktardığına göre Ca'fer, Zenâte kabilesi ile gizli ittifaklar kurmuş, Zîrî'nin zayıf noktalarını onlara ifşa etmiş ve saldırı hazırlığı içinde olduklarında onları uyarmıştır. Emevî halifesi II. Hakem'in Zenâte ile ittifak tazelemesi üzerine bu kabile atağa geçmişti. Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'a seferi ile meşgul olmasını fırsat bilen Zenâteli lider Muhammed b. el-Hayr el-Mağrâvî (öl. 359/970), Fâtımîler ve Zîrî b. Menâd'ın hakimiyetinde bulunan bölgelere saldırmaya başlamıştı. Zenâte-Sanhâce husumetinin alevlendirdiği bu saldırıların birinde Zîrî ve oğlu Bulukkîn, Muhammed b. el-Hayr'ın üzerine yürümüş ve onu öldürmüştü.[74] Bu esnada Zîrî, Fâtımî halifesi el-Muiz tarafından Ca'fer'e hediye verilen atı burada görmüş ve Muhammed'in evinde de Ca'fer'in mektuplarını bulmuştu. Mektuplar Zîrî'nin planları, asker sayısı, konumları ve saldırıları hakkında bilgi vermekte ve Zîrî'ye karşı savaşmaya çağırmaktaydı. Zîrî, bu mektupları Halife'ye iletmiş ve böylelikle Ca'fer'in ihaneti gün yüzüne çıkmıştı. Bunun üzerine sinirlenen Halife, Mesîle ve Zâb valiliğinden onu azlederek ailesi ve tüm mal varlığıyla hemen huzuruna gelmesini emretmişti. Ca'fer emri getiren elçinin şehirden ayrılmasından sonra 360/971 yılında Mesîle'yi terk ederek Emevîlere itaat etmek üzere ailesi, kardeşi Yahyâ ve mal varlığıyla birlikte Zenâte kabilesine, Benî Hazer ailesine sığınmıştı.[75] Zenâte'nin liderliğine geçen el-Hayr b. Muhammed (öl. 361/972), Ca'fer ve maiyetindekileri kabul etmiş ve rivayete göre Ca'fer'i emîrleri olarak görmüştü.[76]

[72] *Eğer uğursuz havlamanı duyurmak istiyorsan, bunu başka bir meskende yap!*
Zâhid Ali, *Divânu İbn Hânî*, 424-425 (29/18-20).

[73] *Hilafetin Mağrib'inde öyle bir hastalık var ki, ancak savaş onu tedavi edebilir.*
Orada Benî Mervân'ın bir kolu vardır ki, bütün bozuk şeyler ondan taşar.
Ahmed'in (el-Vehrâni) göğsünde, Benî Ahmed (Fâtımîler) için sulandırılmış zehir yayan bir kalp vardır
Onu İmâm'ı ve İslâm dinini terk etmekle suçlar.
Zâhid Ali, *Divânu İbn Hânî*, 427 (29/30-33).

[74] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 38; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/243.

[75] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 35-36. Ayrıca bk. *Mefâhiru'l-berber*, 96-97.

[76] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/334; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV/166; Muhammed b Ebü'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevânî İbn Ebî Dinâr, *el-*

Siyasi ve mezhebî anlamda sadık müttefik olan Benî Hamdûn ailesi böylelikle Fâtımîlerin itaatinden ayrılmış, Emevî-Zenâte ittifakına katılmış, Zenâte ile olan gizli iş birliği artık açıktan bir düşmanlığa dönüşmüştü. Zîri, Ca'fer ve Zenâte'nin güçlenmesine müsaade etmeden hemen peşlerine düşmüştü.[77] Bu esnada babasının intikamını almak isteyen el-Hayr b. Muhammed ile Ca'fer çöle doğru ilerlemişti. Nihayetinde Zîrî liderliğinde Sanhâceliler ile el-Hayr liderliğinde Zenâteliler, Ca'fer'in de beraberliğinde Melviye civarında karşılaşmıştı.[78] 360/971 yılının Ramazan'ında vuku bulan savaşta Sanhâceliler bozguna uğratılmış ve atından düştükten sonra öldürülen Zîrî'nin başı kesilmişti.[79]

Her ne kadar Ca'fer, başlangıçta Zenâteliler tarafından hüsnü kabul gördüyse de kaynakların belirttiğine göre onların bağlılığının derinlikli olmadığından ve ihanet edeceklerinden endişelendiği için gizlice Endülüs'e gitmeyi düşünmüştü. Zîrî ile yapılan muharebenin hemen akabinde ilk olarak kâtibi Ali el-Bağdâdî'yi bağlılık yeminini sunmak üzere Kurtuba'ya göndermişti. Halife II. Hakem mektubu kabul etmiş ve kâtibi onurlandırmıştı. Ardından Ca'fer kardeşi Yahyâ'yı, Zenâteli Benî Hazer mensuplarının bulunduğu ve Zîrî'nin de başını beraberinde götürdüğü ikinci heyetle Endülüs'e yollamış ve ondan Halife ile yakınlaşmasını istemişti.[80] 360/971 yılı Şevvâl ayında Beccâne'de karaya çıkan Yahyâ ve diğerleri, Ali el-Bağdadî ve devlet adamlarınca karşılanmış ve Kurtuba'ya götürülmüştü. Zîrî'nin başını getiren heyet Halife'nin düzenlediği törenle onurlandırılmıştı.[81] Aradan çok vakit geçmeden Ca'fer sahip olduğu mal, para ve ailesini gemiye bindirmiş, ardından Zenâteliler arasında kargaşa çıkartıp dikkat dağıtmak suretiyle kendisi de gemiye yetişmiş ve Mâleka'nın doğusunda Bizilyâne

Mu'nis fî ahbâri İfrîkıyye ve Tunis (Tunus, 1286), 74.

[77] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 37; *Mefâhiru'l-berber*, 97; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/206; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 355. İdrîs İmâduddîn'e göre Zîrî b. Menâd, Ca'fer b. Ali'nin arkasından yaklaşık iki ay sonra Zenâte bölgesine yürümüştü. Bk. *Uyûnu'l-ahbâr*, 730.

[78] Fransız şarkiyatçı Hâdî-Roger İdrîs (öl. 1978) muharebenin Tahert civarında yapıldığını belirtir. Bk. Hady Roger Idris, *ed-Devletü'l-Sanhâciyye: Târîhu İfrîkiyye fî ahdi Benî Zîrî min karni 10 ile'l-karni 12 m.*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), I/67.

[79] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 26-27, 36-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/334; *Mefâhiru'l-berber*, 96-97; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/243; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/205-206; Idris, *ed-Devletü'l-Sanhâciyye*, 67-68.

[80] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 38, 39; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/205.

[81] İbn Hayyân, Emevî yetkililerince Yahyâ ve diğerlerine takdim edilen at, katır, çadır ve barınma malzemeleri, döşeme ve mutfak eşyaları gibi hediyeleri kaydetmiştir. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 40. Ayrıca bk. *Mefâhiru'l-berber*, 97.

(Bezmiliana) limanına ayak basmıştı. Ca'fer'i karşılaması için II. Hakem tarafından İşbîliye kadısı İbn Ebî Âmir (öl. 392/1002)[82] görevlendirilmiş ve onlara safkan atlar, taşıyıcı katırlar, atlı birlikler, çadır ve barınak malzemeleri, değerli halılar ve mutfak eşyaları gibi hediyeler takdim edilmişti. Akabinde Kurtuba'ya giderek Zîrî'nin başının da sergilendiği büyük bir törenle karşılanmış ve Halife'nin huzurunda izzet i ikramla ağırlanmıştı.[83]

Zîrî'nin ölümü ve Benî Hamdûn'un Endülüs'e gitmesi tüm taraflarca derin etkilere sahiptir. Fâtımîler açısından bakıldığında büyük bir darbedir, çünkü kaybın mahiyeti farklı olsa da önemli iki müttefik yitirilmiştir: Ca'fer b. Ali ve Zîrî b. Menâd. *Mefâhiru'l-Berber*'de bu durum "İki felaket vârid oldu, el-Endelüsî'nin (Benî Hamdûn) dağılması ve azli ile Zîrî'nin yenilgisi ve ölümü" şeklinde ifade edilmiştir.[84] Böylelikle Fâtımî halifesi, Mağrib'deki nüfuzunun ve Emevîlere yönelik mukavemetinin tehdit altında olduğunu, ayrıca batıya doğru genişleme ve İsmâilî doktrini yayma hedefinin başarısızlığa uğradığını görmüştür. Öte yandan bu hadise Emevîler içinse stratejik bir zaferdir. Mağrib'deki nüfuzu derinleşmiş ve Fâtımî bölgelerindeki çatışmaları kendi lehine kullanabileceğini göstermiştir. Ca'fer açısından baktığımızda her ne kadar canını kurtarmışsa da nihayetinde Mesîle ve Zâb'ın yönetimini yitirerek siyasi bir kayıp yaşamıştır, buna mukabil onların Endülüs'e göç etmeleriyle sonuçlanan bu süreç Zîrî hanedanı için kazanç olmuştur. Zira Halife el-Muiz, intikam almak isteyen Bulukkîn'i 361/972'de kalabalık bir ordu ile Zenâtelilerin üzerine göndermiş, Uzak Mağrib'de zafer elde edilmiş ve Zenâte'nin lideri el-Hayr b. Muhammed öldürülmüştü.[85] Bunun üzerine Halife önce Mesîle ve Zâb bölgesini Bulukkîn'e vermiş, daha sonra Mısır'a giderken İfrîkıye ve Mağrib'in emîrliğini ona tevdi etmişti.[86] Artık Fâtımîlerin Mağrib'deki gücü Sanhâcelilerin temsilciliğinde devam etmiş, bundan sonra bölgede Zîrîler hüküm sürmüş ve Endülüs Emevîleri ile

[82] II. Hişâm döneminde (366-399, 400-403 /976-1009, 1010-1013) başvezir ve hâcib olan İbn Ebî Âmir el-Mansûr, II. Hakem döneminde İşbîliye ve Sebte kadılığı yapmıştı.

[83] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 32, 38, 42 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/334; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/244; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV/166; Lévi-Provençal, *España musulmana*, IV/388-389.

[84] *Mefâhiru'l-berber*, 97.

[85] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/334; *Mefâhiru'l-berber*, 97-98; İbn Haldûn, *Târîh*, VII/37-38.

[86] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/334; *Mefâhiru'l-berber*, 102; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/205; Idris, *ed-Devletü'l-Sanhâciyye*, 79; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye*, 405; Çelik, *Fâtımîler*, 161, 197-198.

mücadeleyi de Fâtımîler adına onlar yürütmüştür.

4. Benî Hamdûn'un Endülüs'teki Faaliyetleri

Benî Hamdûn'un Endülüs'e girişi ve Kurtuba'da ağırlanışı hafızalarda iz bırakacak türden olmuştur. *Güzelliği ve ihtişamıyla Endülüs'te ün salan ve halkın hafızasında uzun süre yaşayacak olan ender* ve *unutulmaz bir gün* olarak nitelendirilmiştir.[87] Onlar halife tarafından Şiîleri terk edip Ehl-i sünnet saflarına katılmaları sebebiyle methedilmiştir.[88] Fâtımî hilafetinden ayrılıp II. Hakem tarafından hüsnü kabul görmeleri hakkında şairlerin methiyeler nazmettiğini belirten İbn Hayyân, bu konuda Muhammed b. Şuhays'ın 44 beyitlik şiirini kaydetmiştir.[89] Büyük ihsanlara muhatap olan Ca'fer ve Yahyâ, kabul töreninden sonra kendilerine tahsis edilen konaklara yerleştirilmiştir.[90] Endülüs'te bulundukları sürece Halife tarafından onlara yüksek maaşlar tahsis edilmiştir.[91] Vezirlerin tabakasına dahil olacak kadar itibarları artmıştır.[92] Halife özel gün ve bayramlarda onları sarayına davet etmiş, devletin önde gelen şahsiyetleriyle yanına oturtmuştur.[93] İlk yıldan askerî görevler de üstlenmişlerdir. Fâs merkezli İdrîsîlerin emîri Hasan b. Kennûn'un (ö. 375/985) Emevî itaatinden ayrıldığı ve Bulukkîn'in Emevî muhalefetini şiddetlendirdiği 362/972 yılında Yahyâ, Endülüslü komutan Gâlib b. Abdurrahman'ın (öl. 371/981) yanında Mağrib'e savaşmaya gitmiştir.[94]

Ca'fer ve Yahyâ genel itibariyle Emevî sarayında mevkilerini muhafaza etseler de kaynaklara küçük çaplı bir hapis vakası yansımıştır. İbn Hayyân'ın verdiği bilgilere göre II. Ha-

[87] Îsâ b. Ahmed er-Râzî'den (öl. 379/989) nakleden İbn Hayyân, Ca'fer, eşi ve çocukları, kardeşi Yahyâ ve beraberindeki Benî Hazer mensuplarının Mâleka'dan Kurtuba'ya gelmesi ve hilafet sarayı Medînetü'z-Zehrâ'ya varmasına kadar süren geçit töreni hakkında katılımcıları ve atmosferiyle oldukça detaylı bir tasvir kaydetmiştir. Ayrıca Benî Hamdûn mensuplarının isimlerini listelemiştir. *el-Muktebes*, 44-57. Ayrıca bk. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 42.

[88] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 52.

[89] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 54-56, 61. Ayrıca bk. Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960), VIII/174.

[90] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 52-53.

[91] Ca'fer ve Yahyâ'nın her birine aylık bin dinar ve yetmiş kilo buğday, Benî Hazer mensuplarına da dinar, buğday ve diğer erzaklardan verilmiştir. Ca'fer'in oğlu İbrâhim'in aylık maaşı daha sonra sekiz yüz dinara çıkartılmıştır. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 53, 70.

[92] İbn Haldûn, *Târîh*, 108.

[93] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 82, 156.

[94] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 130; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/244-245.

kem, Ca'fer ve Yahyâ'nın cesur ve yiğit askerlerini bedel karşılığında satın alıp ordusuna katmak istemiş, fakat onlar bu teklifi reddetmişti. Hatta Halife hakkında menfi sözler sarfetmiş, buna mukabil Fâtımî halifelerini övmüşlerdi. Bunlar Halife'nin kulağına gidince onlar hapse atılmış ve askerleri de orduya alınmıştı (363/974).[95] Halife'nin köleleri istemesi, muhtemelen Ca'fer'in, beraberinde Endülüs'e gelen Benî Birzâl[96] gibi savaşçı Berberîlere sahip olması ve bunların başka güçler tarafından Emevî idaresine karşı kullanılmasını engelleme çabasıydı. Ayrıca II. Hakem, Ca'fer ve Yahyâ'nın artan gücü ve nüfuzunu kırma yoluna da gitmiş olmalıdır. Zira bu aile sadakatle bağlı oldukları Fâtımîlere karşı gelmişti. Endülüs'te sahip olduğu güç ve itibar ilerleyen zamanda Halife'ye karşı dönebilirdi.[97] Bu sebeple II. Hakem askerî gücünü onlardan ayırmak suretiyle tedbir almaya çalışmıştı. Ancak bu hapis cezası kısa sürmüş, birkaç gün sonra Halife onları affetmiş ve serbest bırakmıştı.[98] Böylece ikisi de Emevî sarayındaki eski konumlarına geri dönmüştü.[99]

II. Hakem'in rahatsızlandığı ve Mağrib politikasının sekteye uğradığı 365/976 yılında Vezîr Ca'fer b. Osman el-Mushâfî (öl. 372/983), Ca'fer ve Yahyâ'yı Uzak Mağrib'e vali olarak görevlendirmiştir. Böylelikle onların muhtemel siyasi etkinlikleri kırmak, olası intikam girişimini engellemek ve onları Mağrib'de Zîrîlere karşı Emevîlerin çıkarları doğrultusunda kullanmak mümkün olacaktır. Nitekim Ca'fer kısa sürede Mağrib'de düzeni sağlamış, Zenâteliler

[95] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 192. Endülüslü tarihçi İbnü'l-Ebbâr (öl. 658/1260) bu hadisenin sebebi olarak onlar aleyhinde Halife'ye haber gittiğini, bundan dolayı Halife'nin öfkelenerek hapsedilmelerini emrettiğini, ayrıca nimetlere nankörlük yaptıklarının ilan edilmesini istediğini aktarır. İbn Haldûn ise Halife'ye karşı edep sınırlarını aştıkları için onları cezalandırmak amacıyla hapse atıldıklarını belirtir. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, I/306; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109.

[96] Mesîle çevresinde ikamet eden Zenâtenin bir kolu Benî Birzâl, Ca'fer'le birlikte onun destekçisi olarak Endülüs'e göç etmiştir. II. Hakem Benî Birzâl'i kendi özel ordusuna dahil etmiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 192; *Mefâhiru'l-berber*, 135; İbn Haldûn, *Târîh*, VII/73; Idris, *ed-Devletü'l-Sanhâciyye*, II/92; Fîlâlî, *Alâkât*, 211.

[97] İbnü'l-Ebbâr'ın aktardığına göre hapiste iken Yahyâ, "Bu (hapis) Benî Mervân'ı, Allah'ın Resûlü'nün kızı Fâtıma'nın evlâtlarına tercih etmenin cezasıdır" diyerek sanki Fâtımîlerden ayrılışından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Hatta bu serzenişten haberdar olan Fâtımî halifesi el-Muiz onu övmüş ve Mağrib'de kalan Benî Hamdûn bakiyesine merhamet göstermiştir. Bk. *el-Hulle*, I/306.

[98] İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109. Endülüs tarihi çalışmalarıyla bilinen Muhammed Abdullah İnan (öl. 1986) birkaç ay hapis yattıklarını ifade eder. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), I(1)/500.

[99] İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-siyerâ*, I/306.

başta olmak üzere birçok kabileyi kendi tarafına çekerek güçlü bir birlik oluşturmuş ve Zîrîlerin saldırılarını püskürtmek suretiyle önemli askerî başarılar elde etmiştir.[100] Bir bakıma Mağrib'de Fâtımîlerin himayesinde kaybettiği siyasi konumunu geri kazanmıştır.

Ca'fer ve Yahyâ'nın valiliği II. Hakem'in ölümünden (öl. 366/976) sonra başa geçen II. Hişâm'ın hâcibi İbn Ebî Âmir'in onları Endülüs'e çağırmasıyla son bulmuştur. Emevî hilafetini rakipsiz şekilde idare etmek isteyen İbn Ebî Âmir, bu amaç uğruna önce Endülüs'ün güçlü komutanı Gâlib b. Abdurrahman'la ittifak kurarak Vezîr Ca'fer el-Musafî'yi ortadan kaldırmıştır. Ardından da kendi menfaati ve egemenliğine karşı Halife II. Hişâm'ın koruyucusu rolünü üstlenen Gâlib'in nüfuzunu kırması ve onu bertaraf etmesi gerekmiştir.[101] İşte İbn Ebî Âmîr, onunla baş edebilecek cesur bir komutan olarak Mağrib valisi Ca'fer b. Ali'yi uygun görmüştür.

Ca'fer, ilk etapta İbn Ebî Âmir'in davetini olumlu karşılamamış, ancak kardeşi Yahyâ'nın bağımsız hareketleri ve Bergavâta Berberîleri üzerine yapılan seferin yenilgiyle sonuçlanması üzerine çağrıyı kabul ederek Endülüs'e geçmiştir. Mağrib'in yönetimini ise Endülüs'e gitmeyi reddeden kardeşi Yahyâ'ya bırakmıştır. Berberî ordusuyla birlikte gelen Ca'fer vezirlik makamına yükseltilmiş ve onun birlikleri İbn Ebî Âmir'in ordusuna katılmıştır. Bu ordu Endülüs'ün gözde ve itibarlı asker grubu haline gelmiştir. [102]

Ca'fer tarafından yönetilen İbn Ebî Âmir'in ordusu bu süreçte iki önemli hizmette bulunmuştur. Birincisi 369/980 yılında Bulukkîn b. Zîrî'nin, Endülüs'teki iktidar çekişmelerini fırsat görerek Uzak Mağrib'e yürümesi üzerine İbn Ebî Âmir ve Ca'fer'in, el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya (Algeciras) gitmesi ve buradan Ca'fer'in yönetiminde büyük bir ordunun Sebte'ye geçerek mevzilenmesidir. Sebte'nin sağlam surlarını ve orduyu gören Bulukkîn kuşatmayı

[100] *Mefâhiru'l-berber*, 103; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/249; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, t.y.), 229.

[101] İbn Ebî Âmir'in tek yönetici olma yolunda hamleleri ve politikaları hakkında bk. Lütfi Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansur Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976/392/ 1002)", *İslâmî Araştırmalar* XI/3-4 (1998), 253-256.

[102] *Mefâhiru'l-berber*, 104-105; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/278; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109.

kaldırmıştır.[103] Tehlikenin ortadan kalktığından emin olduktan sonra Ca'fer, Sebte'ye sığınmış olan kardeşi Yahyâ'yı da alarak Kurtuba'ya dönmüştür. Mağrib'de Emevî hakimiyeti emniyete alınınca bu sefer İbn Ebî Âmir, ikinci görev olarak Ca'fer'i Galib'in üzerine sevk etmiştir. Gerçekleşen muharebede Ca'fer, Gâlib'i hezimete uğratmış ve nihayetinde İbn Ebî Âmir hedefine ulaşmıştır.[104]

Endülüs'te iktidarı tamamen ele geçiren İbn Ebî Âmir bu başarısını büyük oranda Ca'fer'in komutanlığına ve Berberî ordusuna borçludur. Ancak bu sefer İbn Ebî Âmir, halihazırda tehdit ve tehlike olarak Ca'fer'i görmeye başlamış, özellikle Benî Birzâl kabilesinin Ca'fer'e olan desteği ve bağlılığını kendisine karşı muhtemel bir darbe olarak düşünmüştür.[105] Dolayısıyla onu ortadan kaldırmaya karar vermiş ve bu planı devlet adamları tarafından desteklenmiştir. Sonuç olarak 372/983 yılında Ca'fer suikasta kurban gitmiş, önce bir eğlence meclisinde sarhoş edilmiş, sonra pusuya düşürerek öldürülmüştür.[106] Böylelikle Benî Hamdun ailesi güçlü liderlerini kaybetmiş, bu durum onların siyasi varlığının sonunun başlangıcı olmuştur.

5. Fâtımîlere Dönüş ve Benî Hamdûn'un Sonu

Benî Hamdûn ailesinin son temsilcisi Yahyâ b. Ali, Ca'fer'in ölümü konusunda İbn Ebî Âmir'i ima yoluyla suçlamış ve sıranın kendisine geldiğini düşünerek Endülüs'te ayrılmak istemiştir. İbn Ebî Âmir onu Emevî himayesinden çıkarmış ve kovmuştur. Tarih yeniden başa sarmış ve Yahyâ ailesiyle birlikte Emevîlerin rakibi ve bir zamanlar sırt çevirdiği Mısır'daki Fâtımîlere sığınmıştır. Halife el-Aziz-Billah (365-386/975-986), Yahyâ'yı sıcak bir şekilde karşılamış ve himayesine almıştır.[107] Bu süreçte Yahyâ'nın Fâtımî cenahında oynadığı role dair sadece bir hadise kaynaklara yansımıştır. O da Halife el-Hâkim-Biemrillah döneminde (386-

[103] Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-mutrib bi-ravdi'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîh-i medîneti Fas.* (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972), 101; *Mefâhiru'l-berber*, 105-107; İbn İzârî, *el-Beyân*, I/231; İbn Haldûn, *Târîh*, VI/206-207; Lévi-Provençal, *España musulmana*, IV/431.

[104] *Mefâhiru'l-berber*, 104; İbn İzârî, *el-Beyân*, II/278-279; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 63-65; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109.

[105] İbn Haldûn, *Târîh*, VII/73.

[106] İbn İzârî, *el-Beyân*, II/280-281; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 65; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/109, 189.

[107] İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-siyerâ*, I/307; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/110.

411/996-1021), Zîrîlerin Mağrib'deki tekelleşmesinden rahatsız olunduğu için 392/1002 yılında Yahyâ'nın ordu ile Trablus'a gönderilmesi, fakat lojistik ve mali yetersizlik, idari ve askerî zafiyet gibi sebeplerle başarısız olarak Mısır'a geri dönmesidir.[108] İşte bu durum Benî Hamdûn'un siyasi varlığının ve bölgesel gücünün fiilen sona erdiğinin ilanı olmuş, bundan böyle kaynaklarda söz konusu ailenin varlığına dair kayda değer bir malumat ile karşılaşılmamıştır.[109]

Sonuç

4./10. yüzyılda Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri arasında Mağrib merkezli yürütülen mücadele, yalnızca iki hilafet iddiası arasındaki askerî ve ideolojik çekişmeyi değil, aynı zamanda bölgedeki ittifak ilişkilerinin ne kadar değişken, kırılgan ve konjonktürel olduğunu da açıkça ortaya koymuştur. Her iki taraf, siyasi ve mezhebî üstünlük sağlamak amacıyla kabileler, yerel hanedanlar ve bölgesel güçlerle ittifaklar kurmuş, ancak bu ittifaklar kalıcı bir sadakate değil, çoğu zaman anlık çıkarlar, güvenlik ihtiyaçları, kabile aidiyetleri ve bölgesel rekabetler tarafından şekillendirilmiştir.

Fâtımîlerin kurulması, hakimiyet alanının genişlemesi ve İsmâilî doktrinin yayılmasına önemli hizmetler sunmuş olan Benî Hamdûn ailesi, yüzyılın son çeyreğinde Endülüs Emevîlerinin himayesine girmeyi, Emevî-Fâtımî mücadelesinde taraf değiştirmeyi tercih etmiştir. Fâtımîlere sadık Arap aile olarak Mesîle'de tam salahiyete sahipken, Zîrî ailesinin eşit imtiyazlarla yükseltilmesi üzerine hırs ve rekabet duyguları beslemiştir. Fâtımî genişleme politikası ve Mağrib'in kontrolünü sağlama görevinde kritik roller icra etmesine rağmen prestijinin ve konumunun zayıfladığını görmüş, bunun üzerine Zîrî ailesini bertaraf etmek için Sanhâce-Zenâte çatışmalarından faydalanarak Zenâteli liderlerle iş birliği yapmıştır. Ancak

[108] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/25; İbn İzârî, *el-Beyân*, I/256; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/75; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/34; Çelik, *Fâtımîler*, 287-289.

[109] İbn İzârî, 5/11. yüzyılda Mesîle'nin kuzeydoğusunda Bicâye'de varlık gösteren Benî Hammâd'ın, Benî Hamdûn olarak bilinen vezirlerinin olduğunu; *el-Hülelü'l-mevşiyye'nin* meçhul yazarı da Muvahhid halife Abdülmü'min el-Kûmî (524-558/1130-1160) ile Bicâye veziri İbn Hamdûn'un arasında mektuplaşma olduğunu kaydetmiştir. Büyük ihtimalle bunları referans alan bir araştırmacı Benî Hamdûn'un Mağrib'de siyasi faaliyetler yürüttüğünü, Bicâye'deki Benî Hammâd eyaletinde ve Muvahhidler döneminde rol oynadığını ileri sürmüştür. İbn İzârî, *el-Beyân*, I/310; *el-Hulelü'l-mevşiyye fî zikri'l-ahbari'l-Merrakûşiyye.* (Dârülbeyzâ: Dâru'r-Reşâdi'l-Hadise, 1979), 149; Mustafa Ebû Dayf, *Eserü'l-kabâili'l-'Arabiyye fi'l-hayâti'l-Mağribiyye* (Dârülbeyzâ: Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1986), 54.

bu taktiği ifşa olunca Emevîlere sığınmıştır. Bu yöneliş, kişisel rekabetin kabile çatışmalarıyla birleşerek nasıl taraf değişikliklerine yol açtığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Benî Hamdûn'un Emevî safına geçmesi Fâtımîlerin Mağrib'deki konumuna ve stratejilerine ciddi bir darbe niteliği taşımıştır. Neticede Mağrib'deki nüfuzunun ve Emevîlere yönelik mukavemetinin tehdit altında olduğunun, batıya doğru genişleme ve İsmâilî doktrini yayma hedefinin başarısızlığa uğradığının göstergesi olmuştur. Öte yandan söz konusu hadise Endülüs Emevîleri içinse stratejik ve önemli bir zaferdir. Mağrib'deki nüfuzu artmış, Fâtımî bölgelerindeki çatışmaları kendi lehine kullanabileceğini göstermiştir. Ne var ki Benî Hamdûn'un Endülüs'te kazandıkları itibar, saray içi dengeler, siyasi rekabetler ve güven sorunları nedeniyle kalıcı olmamış, nihayetinde ailenin bakiyesi yeniden Fâtımîlere sığınmış, fakat eski etkinliğini bir daha elde edememiştir.

Fâtımî–Emevî mücadelesi, yalnızca iki merkezî gücün karşılaşması değil, yerel güçler, kabile ittifakları ve kişisel çıkarların yön verdiği, taraf değiştirmenin olağan bir strateji haline geldiği esnek ve kırılgan bir ittifaklar tarihidir. Benî Hamdûn ailesi ise bu karmaşık yapının, dönemin siyasi gerçekliğinde nasıl somutlaştığını gösteren belirgin örneklerden biridir.

Kaynaklar | References

el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, t.y.

Alî b. Zâfir, Cemâleddîn. *Ahbâru'd-düveli'l-munkatı'a*. thk. André Ferré. Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972.

el-Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz Ebû Ubeyd. *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*. thk. A.P. Van Leeuwen - A Ferre. I-II Cilt. Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.

Canard, Marius. "Une famille de partisans puis d'adversaires des Fatimides en Afrique du nord". *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'occident musulman (Hommage à Georges Marçais)*. II/33-49. Alger: Imprimerie Officielle, 1957.

Curuk, Osman. "İlk Dönem Endülüs Denizciliği ve Endülüs Donanmasının Teşekkülü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (Mart 2025), 679-711

Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Daş, Fuat. "İbn Hânî el-Endelüsî'nin edebî kişiliği ve divanındaki başlıca şiir konuları". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (2021), 907-925.

Dayf, Şevki. *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*. I-X Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960.

ed-Deşrâvî, Ferhat. *el-Hilâfetü'l-Fâtimiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Ebû Ali Mansûr el-Kâtib el-Azîzî el-Cevzerî. *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin, Muhammed Abdülhâdî Şaîre. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1954.

Ebû Dayf, Mustafa. *Eserü'l-kabâili'l-'Arabiyye fi'l-hayâti'l-Mağribiyye*. Dârülbeyzâ: Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1986.

el-Feth b. Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed el-Kaysî. *Matmahu'l-enfüs ve mesrahu't-te'ennüs fî mülehi ehli'l-Endelüs*. thk. Muhammed Ali Sevâbike. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Fierro, Maribel. "La política religiosa de 'Abd al-Rahman III (r. 300/912-350/961)". *Al-Qantara: Revista de Estudios Árabes* XXV/1 (2004), 119-156.

Fîlâlî, Abdulazîz. *el-Alâkâtu's-siyâsiyye beyne'd-devletü'l-Emeviyye fi'l-Endelüs ve düvelü'l-Mağrib*. Kahire: Dâru'l-Fecr li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1999.

Haissam, Moussa. "Mevki'u'l-Muhammediyye (el-Mesîle) bi'l-Mağribi'l-Evsât ve devruhâ el-hadâriyyu beyne'l-karneyn er-râbi' ve'l-hâmis el-hicreyn (m.10-11)". *Dirâsât fî asâri'l-vatani'l-arabî* XIX/19 (2016), 1389-1416.

Hassan, Hassan Ibrahim. "Relations between the Fatimids in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain during the 4th Century A.H.(10th Century A.D)." *The Bullletin of the Faculty of Arts* X/2 (1948), 39-83.

el-Himyerî, Muhammed b. Abdi'l-münʻin. *er-Ravzu'l-miʿtâr fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1984.

Ibn al-Haytham. *Kitāb Al-Munāzarāt: The Advent of the Fatimids: A Contemporary Shi'I Witness*. ed. Wilferd Madelung - Paul E. Walker. London-New York: I.B. Tauris in association with

The Institute of Ismaili Studies, 2000.

İbn Ebî Dinâr, Muhammed b Ebü'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevânî. *el-Mu'nis fî ahbâri İfrîkıyye ve Tunis*. Tunus, 1286.

İbn Ebî Zer', Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah. *el-Enîsü'l-mutrib bi-ravdi'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîh-i medîneti Fas.* Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr. I-VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.

İbn Hallikân, Ebü'l Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. I-VII Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1978.

İbn Hammâd es-Sanhâcî. *Ahbâru mulûki Benî Ubeyd ve sîretühüm*. thk. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys. Kahire: Dâru's-Sahve, 1401.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. en-Nasîbî. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1996.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Kurtubî. *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*. thk. Abdurrahman Ali el-Haccî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Kurtubî. *el-Muḳtebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs (V)*. thk. Pedro Chalmeta vd. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1979.

İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâkuşî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. É. Lévi-Provençal, G. S. Colan. I-II Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.

İbn Said el-Mağribî, Ebü'l-Hasan Nûruddin Ali b. Mûsâ. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. thk. Şevkî Dayf. I-II Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1993.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Hulletu's-siyerâ*. thk. Hüseyn Mûnis. I-II Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Muhammed Yusuf ed-Dakkâk. I-XI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillah Lisânüddîn. *Târîhu İsbaniyyeti'l-İslâmiyye: Kitâbu A'mâlü'l-a'lâm*. thk. Évariste Lévi-Provençal. Beyrut: Dâru'l-Mekşûf, 1956.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillah Lisânüddîn. *Târîhu'l-Mağribi'l-ʿArabî fî ʿasri'l-vasît*. thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1964.

Idris, Hady Roger. *ed-Devletü'l-Sanhâciyye: Târîhu İfrîkiyye fî ahdi Benî Zîrî min karni 10 ile'l-karni 12 m.* çev. Hammâdî es-Sâhilî. I-II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

İdrîs İmâduddîn, İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî. *Târîhu'l-hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib: el-Kısmu'l-hâs min Kitâbi Uyûnu'l-ahbâr*. thk. Muhammed Ya'lâvî. Beyrut: Dâru'l-Arabi'l-İslâmî, 1985.

İnan, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. I-V Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.

Kâdî en-Nu'mân. *İftitâhu'd-da've*. thk. Ferhat ed-Deşrâvî. Tunus, 1986.

Koşdaş, Yaşar Emrah - Gümüş, Nebi. "The Relationship Between Military Organization and Economic Structure in the Umayyad State in al-Andalus". *Rize Theology Journal* 28

(2025), 1-15.

Lévi-Provençal, Évariste. *Historia de España: España Musulmana*. trad. Emilio García Gómez. IV. Cilt. Madrid: Espasa-Calpe, 1987.

Lévi-Provençal, Évariste. "La política africana de 'Abd al-Rahman III". çev. Emilio García Gómez. *Al-Andalus : revista de las Escuelas de estudios arabes de Madrid y Granada.* - XI/2 (1946), 351-378.

el-Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. I. Cilt; thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. II. Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996.

Mekkî, Mahmûd Alî. *et-Teşeyyü' fi'l-Endelüs munzu'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2004.

Mes'ûdî, Nûreddîn. "Devru âile Benî Hamdûn fî tesbîti erkâni devleti'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib (280-360h/893-970m)". *Mecelletü'l-Hikme li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye* 6/15 (2018), 224-237.

Müellifi Meçhûl. *el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri'l-ahbari'l-Merraküşiyye.* Dârülbeyzâ: Dâru'r-Reşadi'l-Hadise, 1979.

Müellifi Meçhûl. *Mefâhiru'l-berber*. thk. Abdülkadir Bûbâye. Rabat: Dâru Ebî Rakrak, 2005.

Müellifi Meçhûl. *Una Crónica anónima de Abd Al-Rahman III Al-Nasir*. thk. Évariste Lévi-Provençal, Emilio García Gómez. Madrid: Maestre, 1950.

Müellifi Meçhûl. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*. thk. Luis Molina. Madrid: CSIC, 1983.

Nehle Şihâb Ahmed. *Dirâsât fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. I-XXXIII Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iku'l-Kavmiyye, 2003.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs'te Hilafet Tecrübesi". *Geçmişten Günümüze Hilafet*. 115-132. İstanbul: İLEM Yayınları, 2019.

Sa'dânî, Muhammed. *Usretü Benî Hamdûn el-Endelüsiyye ve devruhâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Câmiatu Vehrân, 2008.

Sarıçam, İbrahim. *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Şeyban, Lütfi. "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansur Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976/392/ 1002)". *İslâmî Araştırmalar* XI/3-4 (1998), 250-272.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemu'l-buldân*. I-V Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.

el-Ya'lâvî, Muhammed. "Bilâdu Benî Hamdûn bi'l-Mesîle min hilâli şi'r İbn Hâni el-Endelüsî". *Mecelletü Esâle* 24 (1975), 48-61.

Zağrût, Fethî. *el-Alâkâtu beynel-Emeviyyîn ve'l-Fâtımiyyîn fi'l-Endelüs ve'ş-şimâli'l-İfrîkî h. 300-350*. Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 2006.

Zâhid Ali. *Tebyînu'l-me'ânî fî şerhi divâni İbn Hânî al-Endelüsî el-Mağribî*. Kahire: Matbaatu'l-Maarif, 1352.